

'סידור' השם המפורש: לנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל

בשבתות ובשבתות ראש חודש

מאת

עזרא פליישר

ידיעותינו על שיטות התפילה של בני ארץ ישראל הקדומים סומכות, כידוע, על מספר מועט של תעודות שעלו מאוצרות הגניזה בקהיר. מבין התעודות הללו מועטות ביותר אלו שהמנהג הארץ ישראלי משתקף מהן בניקיונו, ואף החומר שניתן לסווגו כך בוודאות לא תמיד יש בו כדי הגדרה בטוחה ומלאה של מנהג ארץ ישראל. מנהג זה קלט גם במקומו, וכנראה מוקדם למדי, השפעות בבלייות, ומובן שהוא הוסיף לקלוט השפעות כאלו לאחר זמן, וביותר בשלוחותיו שבחוץ לארץ. בערים מעורבות, שבני מנהג ארץ ישראל ישבו בהן יחד עם בני מנהג בבל, הוטמעו נוסחי תפילותיהן של שתי הקהילות אלה באלה במינונים מתחלפים. ה'סידורים' שהגיעו לידינו מן הגניזה מציגים על פי הרוב לשונות תפילה ומנהגי תפילה מעורבים כאלה: הניסיון להבדיל בנוסחים הללו בין המרכיבים על פי מקורם, לא תמיד הוא קל ולא תמיד הוא מוכתר בהצלחה.

על כן יקרים בעינינו במיוחד מעט כתבי היד הארץ ישראליים ה'טהורים'. מקורות אלה לא זו בלבד שהם חושפים את שיטות התפילה האותנטיות של קהילות ארץ ישראל הקדומות, אלא שהם גם מאפשרים לעמוד בביטחון מסוים על קווי האופי הספציפיים (השוליים לעתים קרובות) המבדילים בין שני המנהגים. הופעתם של אלה בכתב יד נתון מניפה עליו את דגלה של ארץ ישראל; היעדרם או מיווגם עם שונים מהם מכריז על המקור שהוא עד מפקפק לצורך זה. מי שמבקש להתחקות אחרי שיטת תפילותיהם של בני ארץ ישראל הקדומים לא ילך שולל אחרי מקורות כאלה, אלא אם כן השכיל לסלק מתוכם את היסודות הזרים.

מבין התעודות שניתן לראותן 'אבות' למנהג ארץ ישראל הקדום בולט בחשיבותו כתב יד מן הגניזה שכמה מתכניו כבר נדונו בהקשרים שונים. הקטע המדובר הוא שריד מקונטרס של תפילות; הוא שמור כעת בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' וסימנו T-S 8 H 21/1. היחידה היא של ארבעה דפים; שניים מהם לא רצופים ושניים מהם רצופים. בין הגיליון הכפול הראשון, המעמיד את שני הדפים הבלתי רצופים, ובין הגיליון השני, של שני הדפים הרצופים, חסר גיליון אחד. את ההיקף המקורי של הקונטרס כולו אי אפשר לשחזר בוודאות: אין ספק שהוא הכיל לפחות עוד שני גיליונות כפולים: אחד שהפריד בין שני חלקי היחידה שלפנינו, ואחד שקדם

לגיליון הראשון של היחידה הזאת: דף 1 ע"א שלנו מתחיל באמצע עניין, ובוודאי קדם לו דף (דהיינו גיליון) נוסף. אבל אפשר שגם הגיליון ההוא לא היה הראשון, אם כי, כפי שיוסבר להלן, סביר שכן היה.

דבר יוצא דופן ביחידה שאנו מדברים בה הוא שכל שמות ה' הנזכרים בה (והם רבים מאוד, שהרי הקונטרס מעין 'סידור' הוא) כתובים מפורש באותיותיהם. התופעה נדירה מאוד בכתבי היד שבגניזה, וביותר בכתבי היד הליטורגיים.¹ מי שהעתיק את המקור שלפנינו סופר מיומן היה: כתיבתו תמה וברורה וסדר הדברים בהעתקתו נאה ומכוון יחסית. ואם כי אין ההעתקה נקייה מטעויות עריכה ובלבולים, הנה אין בה בזה יותר ממה שמצוי בדרך כלל בכתבי היד שבגניזה. הכותרות (הערביות) הבאות בראש פסקות התפילה וההנחיות (הערביות גם כן) המלוות את הטקסטים מעידות גם הן בסופר שהיה מצוי אצל מסורות מעתיקי התפילות. אין כתב היד חריג משום בחינה, חוץ מן הדרך המשונה של כתיבת שם ה'. אין לנו הסבר לתופעה הזאת.² היא יוצאת דופן דיה כדי שנכנה את כתב היד על פיה 'סידור השם המפורש'.

כאמור קטעים אחדים ממקור זה נדונו כבר במחקר תוך כדי עיון בסוגיות שונות בנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל.³ תוכנו לא פורסם בשלמות כנראה בעיקר מפני שחוקרים ראשונים שקועים היו יותר בליבונם הנקודתי של פרטי מנהג ארץ ישראל מאשר בבידור כלל שיטתם ושלבי הקודיפיקציה הראשונים של מערכות תפילותיהם. בדיעבד יצא הפסד העיכוב הזה בשכר גדול, כי בינתיים נתגלגל לידינו הגיליון המשלים את החסר שבין שני חלקי הממצא הישן: הוא היה שמור כל השנים באוסף אנטונין שבסנקט פטרבורג, בספריית סלטיקוב-שצ'דרין (כ"י 1005), והיה עלום מעין החוקרים עד לאחרונה. כעת עומדים אפוא לפנינו שישה דפים רצופים מכתב היד המקורי. יחסית לשאר הממצאים הנוגעים לסוגיה שלנו זה היקף גדול: החומר אינו רק רב יותר ממה שהיה לפנינו, אלא גם מאלף הרבה יותר, כפי שנראה להלן.

1 דוגמה נוספת, כמעט בודדת, היא כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 18/3, שאותו פרסם בשעתו ש' אסף, 'מסדר התפילה בארץ ישראל', ספר דינבורג (בעריכת י' בער), ירושלים תש"ט, עמ' 116 ואילך. לסקירה על כתבי יד מן הגניזה ששם היו"ה כתוב בהם באותיותיו ראה: מ' ברגמן, 'קטע קדום של אבות דרבי נתן מתוך מגילה', תרביץ, נג (תשמ"ג), עמ' 205 ואילך. רוב כתבי היד הנמנים שם הם קטעי מגילה. על הטקסטים הנזכרים שם יש להוסיף את השירים בנוסח המקרא שנדונו על ידי ד' פלוסר וש' ספראי, "'שירי דוד'" החיצוניים, תעודה, ב (תשמ"ב), עמ' 83 ואילך, ואת השירים שפרסמתי במאמרי 'שירה עברית בנוסח המקרא בימי הביניים', שם, ז (תשנ"א), עמ' 231 ואילך.

2 מעתיקים קראים נהגו בזה חירות מסוימת. וראה לעניין זה גם: מ' הרן, האסופה המקראית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 161, הערה 32. הרן מזכיר שם גם את המקור שלנו, תוך כדי דיון בשיטתם של סופרים קדומים לכתוב את השם באותיותיו. לדעתו שם 'אין לבטל את האפשרות שבמקרה כגון זה נשכר סופר קראי להעתיק את כתב היד'. מובן שאין לבטל אפשרות זו, אבל סבירותה מועטת. המקור שלנו הוא בעל צביון דתי מובהק וחיוברים כאלה ספק אם נמסרו להעתקה למי שלא נחשבו מאמינים כשרים. המקור גם קדום מאוד (לדעתי אין לאחרו לראשית המאה האחת עשרה), ואם כן הוא הותקן בתקופת השיא של המתח בין הרבניים לקראים: קשה להניח שסופר קראי נשכר להעתיק סידור רבני בעת כזאת. הסופר הזה גם מצוי היה יתר על המידה אצל הרגלי ההעתקה הליטורגיים הרבניים משנוכל לשער בו שקראי היה. וצריך לזכור שהקראים עצמם לא הרבו לכתוב את השם באותיותיו בטקסטים לא מקראיים.

3 ראה על כך בספרי תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ד [להלן: פליישר, תפילה], לפי מפתח כתבי היד.

ב. תוכן כתב היד: עקרונות עריכה

דפי הקונטרס שבידינו מתחילים באמצע התפילות לשחרית של שבת. ראשיתם בנוסחים, מפויטים ברובם, לברכות שמסביב לקריאת שמע. אחריהם באה מה שנקרא בכותרת המעתיק 'צלוה אלסבת', כלומר תפילה (עמידה) של שבת. אחר כך ניתנים לפי הסדר עיקרי העמידה למוסף של שבת, הנחיות למנחה, ברכות ההפטרה וסדר תפילה למוצאי שבת. בהמשך מועתקים קטעים מעמידות השחרית והמוסף של שבת וראש חודש. היחידה נחתמת בנוסח מפויט של הבדלה למוצאי שבת. כתב היד נפסק באמצע הקטע הזה.

גם מן התיאור הסכמטי הזה ברור שהמדורים שבכתב היד אינם עוקבים זה את זה בסדר מדויק לגמרי, ועוד נתנה להלן על ההיגיון שבעריכת הדברים. אבל ברור הוא שבעל הקונטרס הקדיש את העתקתו, בעיקרון, לתפילות השבת, ולא פינה בה מקום לשום מועד אחר. על פי עיקרון זה הוא דילג על תפילות ראשי החודשים שחלו בחול, והציב את נוסח ההבדלה (על הכוס) בסוף הקונטרס, ולא בצמוד לתפילת מוצאי השבתות (הרגילות). קרוב לפי זה להניח שה'סידור' אינו חסר אלא גיליון אחד, הוא הגיליון שהקיף את הקונטרס מבחוץ: הדף הראשון שלו הביא, בראש הקונטרס, נוסחי תפילה לערבית של שבת,⁴ והדף השני, בסוף הקונטרס – השלמה לנוסח ההבדלה שנקטע באמצע בדף האחרון שבידינו. אפשר שעמוד א של הדף הראשון ועמוד ב של הדף האחרון נשארו ריקים, ושימשו, כמקובל לעתים קרובות, שערים ל'סידור' הזה.

הממצא אינו נטול עניין מצד מה שמשתמע ממנו לשיטות העריכה של קובצי התפילה הארץ ישראלים. מסתבר שליד העתקות מזדמנות של טקסטים בודדים וליד קבצים מקיפים, בעלי יומרות כוללניות, הילכו בין המתפללים גם קונטרסים 'מונוגרפיים' לשבתות, ומן הסתם גם למועדים אחרים. סופרים מנוסים הפיקו ספרי תפילה לשימושים מתחלפים ובהיקפים שונים, בהתאם לצורכיהם המשותפים של המתפללים. שגרת העשייה בתחום הזה והסתווגותה על פי דרישות ה'שוק' מעידות על ביקוש ער לספרי תפילה בימים ההם ועל פעילות ענפה וזריזה של מעתיקים בתחום הזה.

ג. שחרית של שבת. קריאת שמע וברכותיה (מדור א)

אין אנו יודעים מה רשם הסופר, בפתח הקונטרס, לערבית של שבת. אבל לא נהיה רחוקים מן האמת אם נשער שפתח ב'מזמור שיר ליום השבת' (תה' צב), שבאמירתו החלו בימי קדם תפילות ליל השבת במנהג ארץ ישראל.⁵ מזמורי השבת והתג דיקפו על פי הרוב אמירות שונות, וסביר

4 הנחה זו אינה מוטלת בספק, כי במדור א שלפנינו, מקום שהסופר רומז שם לנוסח שלוש הפרשות של קריאת שמע ול'אמת ויציב' של שחרית, הוא מתייחס אל מה שכבר העתיק לפני כן ('כמא הו מכתוב פי מא תקדם') בקריאת שמע של ערבית (בני ארץ ישראל אמרו כמפורסם 'אמת רציב' במעריב בלשון שבה אמרוהו בשחרית). והשווה לזה את הערת המעתיק, בסוף המדור למוצאי שבת, על נוסח העמידה בחול: המתפלל נשלח שם אל 'המנהג הכתוב' ('אלרסם אלמכתוב') סתם, דהיינו אל סידורים (מקובלים) של יבית החול.

5 ראה על כך: פליישר, תפילה, עמ' 161 ואילך, ובמיוחד עמ' 173 ואילך.

להניח שגם אלה הועתקו או צוינו בכתב היד, בדף שלא נתגלה לפי שעה. אחרי כן הביא המעתיק בוודאי את לשון הברכות שמסביב לקריאת שמע ונוסח שלם של שלוש הפרשות של קריאת שמע גופה ושל 'אמת ויציב' לאחריהן.⁶ סביר להניח, אם כי אין ביטחון בזה, שהברכות שמסביב לקריאת שמע הובאו בלשון פיוט. מן המצוי לפנינו לשחרית של שבת עולה שמנהג המעתיק היה לומר את הברכות האלה בשחרית בלשון שירה, וקשה להניח שלא כך היה מנהגו בליל שבת.⁷ הדף החסר הביא בסופו גם את תחילת תפילת השחרית: המשכה של זו, למן הקטע הפייטני ששימש כברכה ראשונה לפני קריאת שמע, עומד לפנינו בראש דף 1 ע"א. סביר לומר שהייתה שם כותרת שציינה את תחילת המעמד ('שחרית אלסבת' או כיוצא בזה) ואולי גם הנחיה בראשי פרקים לסדר פסוקי דמרה. בוודאי צוינה שם גם פתיחתה הנוסחאית של הברכה הראשונה שלפני קריאת שמע.⁸

כתב היד שלפנינו הותקן לתפילה בציבור. דבר זה מוכח בצורה שאינה משאירה מקום לספק מהופעתה של קדושת היוצר בגוף הברכה הראשונה שלפני קריאת שמע: מן המפורסמות הוא שיחיד לא אמר קדושה ביוצר, לא לשיטתם של בני ארץ ישראל ולא לשיטתם של בני בבל הקדומים. במבנה החטיבה אין במקור שלנו הפתעות. התחנות הליטורגיות עומדות לפנינו כסדרן: שני פסוקי הקדושה, וביניהם לשון המעבר הידוע 'האופנים וחיות הקודש' בשינויים מעטים, ברכת המאורות בלשונה המקובלת ('יוצר המאורות'), ברכת האהבה במטבע השגור במנהגי ארץ ישראל ('הבוחר בעמו ישראל אמן'), שני הפסוקים משירת הים, 'מי כמכה באלים יי' וכו' כלשונו ו'יי ימלוך לעולם ועד' בנוסח מורחב קמעה,⁹ וברכת הגאולה בנוסחה הארץ ישראל המובהק 'צור ישראל וגואלו' – הכול, בעיקרון, כשגור במקורות הארץ ישראלים. אבל במקור שלפנינו חלקם של לשונות הקבע מצומצם במידה רבה. גופי הברכות מעוצבים רובם בלשון שירה. המקור החדש מחזק בנקודה זו את עדותם המשולבת של הרבה ממצאים מן הגניזה: בני ארץ ישראל, רובם כנראה, אמרו לשונות פרוזה קבועות בברכות שמסביב לקריאת שמע של שחרית רק בימות החול. בשבתות ובתגים אפילו יחידים שהתפללו לעצמם המירו לשונות אלה במערכות שיר, כלומר ביוצרות.¹⁰ דבר מעניין הוא ש'מערכת' הפיוטים המועתקת בכתב היד

6 ראה לעיל הערה 4. כאמור, במדור לשחרית של שבת הסופר מעיר שכבר הביא לפני כן העתקה שלמה של שלוש פרקי שמע ('אלתלאת פצול') ושל 'אמת ויציב' עד 'וולתיך'.

7 על מנהגם של בני ארץ ישראל לומר את הברכות שמסביב לקריאת שמע בשחרית של שבתות וחגים בלשון פיוט ראה באריכות: ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ ישראלים מן הגניזה', קובץ על יד, יג (תשנ"ו), עמ' 93 ואילך. למעמד דומה של השירה הפייטנית בתפילות ערבית ראה: הנ"ל, 'שרידים נוספים מקובצי תפילה ארץ ישראלים מן הגניזה', קובץ על יד, טו (תשס"א), עמ' 5 ואילך.

8 פתיחת הברכה הראשונה אינה בדיני כזכור, ואין דרך לשחור את נוסחה. ברוב המקומות פתחו את הברכה, גם בתפילה המפרישת, ב'ברוך [...] יוצר אור ובורא חושך עושה שלום ובורא את הכל', ויש שהוסיפו גם את הטור 'אור עולם אוצר חיים אורות מאופל אמר ריה'. אבל יש שפתחו רק ב'ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם'. ראה על כך במאמרי שרידים נוספים, עמ' 29, 30.

9 בהרבה קהילות קדומות במזרח, וביותר בקהילות ארץ ישראל, הקדימו לפסוק את הצירופים 'יי מלך, יי מלך'. התוספת באה להחיל את לשון עתיד של הפסוק גם על העבר ועל ההווה. במקור שלנו מנוקד במפורש 'יי מלך, יי מלך', בסדר זה.

10 ראה לעניין זה: פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה (לעיל הערה 7)', עמ' 101 ואילך. המקורות הנדונים שם נועדו

שלנו אינה לא שלמה ולא תקנית. היא אינה שלמה מפני שאין בה אלא ארבעה מרכיבים (גוף יוצר, מאורה, אהבה וזולת), בעוד ששלושה מן המרכיבים הרגילים (האופן, המי כמכה והיי מלכנו) חסרים,¹¹ והיא בלתי תקנית מפני שמבין המרכיבים הקיימים רק האהבה 'תשכלל אפריון' והזולת 'אתן רוממות' עשויים בדגם המקובל של סוגם. הקטע 'אספר מעשה העולם', המשמש גוף יוצר, אינו מזכיר כלל, מצד תבניתו, את גופי היוצר בפיוט הקלסי,¹² והמאורה 'אל נוטה כשלמה אורה' היא (אולי) חצי פיוט: המאורות הן ברגיל של ארבעה טורים, בעוד שכאן אין אלא שניים. גם הזולת, אגב, אינו אלא חצי פיוט: האקרוסטיכון האלף-ביתי שלו נקטע באות למ"ד.¹³ לפי פשטות הממצא – כך היו הברכות שמסביב לקריאת שמע צריכות להיאמר מפי החזן מדי שבת בשבתו. אבל ייתכן שהסופר לא העתיק את הקטעים אלא כבירה אפשרית, והניח שחזנים בעלי יומה ימירו אותם באחרים או אף יציעו להם חלופות מתאימות בכל הודמנות. בין כך ובין כך משקלה הכבד של השירה הפייטנית בתפילתם של בני מנהג ארץ ישראל מקיים (גם) בתעודה הזאת במלוא העוז.

נאמר מילים ספורות על קטעי הפיוט המשובצים בחטיבה הזאת. הפיוט 'אספר מעשה העולם' אינו ידוע לנו ממקום אחר, ולפי שהוא ניצב כאן בפתיחת דף חדש אפשר לפקפק אם הוא לפנינו מראשיתו (אם כי כך נראה). כמות שהוא במקור שלפנינו הוא עשוי שני חלקים, אחד קצר, של שלוש שורות בלבד, ואחד ארוך יותר. ההרכב הזה מזכיר את תבנית ה'מחרוזות עם פזמון', שהייתה נפוצה מאוד בתקופת הפיוט המזרחי המאוחר (המאות התשיעית-העשירית).¹⁴ קרוב להניח שהפיוט אכן עוצב לפי הדגם הזה. הקטע כתוב בלשון נמוכה, האפיינית לתקופה הנוכרת. ניכרים בו שרידי אלף-בית הנחתך באות זי"ן. הוא נחתם במילה 'קדוש', כדרך פיוטי המצדר, הניצבים בתקופה זו בראש גופי היוצרות.¹⁵ לא רחוק הוא שהקטע נכתב תחילה כמצדר, ושובץ כאן במהלך משני כגוף יוצר.¹⁶ תוכנו של הקטע, סיקור חפזו של מעשה בראשית הנחתם בשבתה של שבת, שכיח במצדרים. כבר הערנו על המאורה שהיא יוצאת דופן מצד המסורת התבניתית

לשימוש של יחידים, אבל לתפילות החגים מובאות שם, לברכות שמסביב לקריאת שמע, מערכות פיוט מגובשות.

11 על הרכב מערכת היוצר ראה בספרי היוצרות בהתהוותם ובהתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 149 ואילך. על ה'מערכת' שלנו ראה: שם, עמ' 404 ואילך. להיערכות קטעי השיר במקור שלנו ראוי להשוות את ה'מערכות' המובאות שם, עמ' 351 ואילך. רוב החומר המתואר שם חופף, עקרונית, את המובא אצלנו.

12 לתבנית גוף היוצר ראה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 220 ואילך. גופי היוצר הם שירים ארוכים עשויים מחרוזות תלת טוריות הנחתמות בסיומות מקראיות. הם מתחלקים לגושים של שלוש מחרוזות, שאחרי כל אחד מהם באה מחרוזת ביניים הנחתמת במילה 'קדוש'. הקטע שלפנינו ('אספר מעשה העולם' וכו') אין בו מתכונות אלו דבר למעט העובדה שהוא מסתיים במילה 'קדוש'. ראה עוד להלן.

13 ראו להוכיח כאן שמערכות היוצר המובאות במקורות הארץ ישראליים לשימושם של יחידים המתפללים לעצמם נאמנות במוחלט לכללי העיצוב של סוגן. ראה: פליישר, קטעים מקובצי תפילה (לעיל הערה 7), עמ' 151, 155, 158, 173, 179, והשווה: פליישר (לעיל הערה 11), עמ' 336 ואילך.

14 על תבנית זו, שבה צורפו זה אל זה, בסוגי שירה שונים, מחרוזות קצרה וקטע ארוך יותר, לעתים מעשה ידי שני משוררים שונים, ראה בספרי (לעיל הערה 12) על פי הכפתה, ערך 'מחרוזות ופזמון'.

15 על המצדר ראה בספרי (שם), עמ' 306 ואילך.

16 כך שיערתי בספרי (לעיל הערה 11), עמ' 406.

של הסוג. כמעט אין ספק שהיא הייתה תחילה של ארבעה טורים, ככל המאורות התקניות וכמו האהבה שלאחריה, אלא שהמעתיק השמיט משום מה שתי שורות ממנה. כמות שהיא אין לה לפי שעה מקבילה בין הפיוטים הידועים. כנגד זה ידועה לנו האהבה 'תשכלל האפיריון' גם מהקשר אחר.¹⁷ שני הקטעים מעבירים אל הברכות שלאחריהם בשרשרת פסוקים, כמקובל בסוגים אלה בתפילה המפויסת.

הזולת 'אתן רוממות', שהשלמתו (החלקית) מתאפשרת כעת על פי כ"י אנטונין 1005, קטוע עדיין בסופו, כמוכח מן האקרוסטיכון האלף-ביתי שלו. כך, עד אות למ"ד אבל כפיוט שלם, הוא מועתק גם בכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.20. במקבילה אחרת (כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 275.194) הוא מובא רק עד שורה 20. הפיוט שימש אפוא בכל מקורותיו הידועים בהיקף לקוי; הוא נתקצר כנראה בשימוש הליטורגי השוטף מפני אריכותו.¹⁸

לעיון מיוחד ראויים לשונות הפרוזה הגושרים במקור שלנו בין קטעי השיר לתחנות הליטורגיות שלאחריהם, ובקטעים הבלתי מפויטים – בין התחנות הליטורגיות בינן לבין עצמן. הקטע 'והאופנים וחיות הקדוש', הנפוץ בתפר שבין שני פסוקי הקדושה, מופיע כאן בשינויים דקים, המייצגים מן הסתם ניסיונות עריכה מאוחרים (יחסית) בטקסט הבעייתי הזה. הלשונות שלאחר הזולת, הקושרים את הפיוט אל הפסוק שלאחריו ('מי כמכה באלים יי'), ידועים לנו (בעיקר על פי מילות הפתיחה שלהם) מהעתקות פייטניות. גם לשונות המעבר הגושרים אחר כך בין שני הפסוקים משירת הים ובין הפסוק השני לברכת הגאולה, נראים לקוחים ממעמדים מפויטים.¹⁹ לשונות אלה מגוונים מאוד בתיעוד הארץ ישראלי שנחשף עד כה, וכמעט אין בידינו שני ממצאים העולים בקנה אחד מצד לשונם. החלקה הזאת בתפילתם של בני ארץ ישראל עדיין צריכה שחזור מדויק.

ד. קדושת היום בשבת, שחרית ומוסף (מדורים ב–ג)

בברכה הרביעית של עמידות השבת הילכו בימי קדם נוסחים שונים. גלגולים לרוב עברו על הברכה הזאת עד שנתעצבה סופית בלשונותיה הידועים. בימינו נוסחיה מתחלפים ממעמד למעמד, אך הם מקובעים כל אחד מהם למועדו. מלבד ארבעת הנוסחים, 'אתה קידשת', 'ישמח משה', 'תיקנת שבת' ו'אתה אחד', המשותפים בימינו (כללית) לכל העדות, שימשו במקום הזה, בעיקר בארץ ישראל אבל גם בבבל, נוסחים נוספים, שנשתקעו עם הזמן. לשונות אלה, שנועדו לנו ברובם מממצאי הגניזה, כבר נדונו בפרוטרוט במחקר.²⁰ העיון במתרחש בפניה הזאת

17 היא מועתקת במערכת יוצר לשבת איכה בכ"י בודפשט, DK 38; ראה שם, הערה 33.

18 הקטע מיוסד על אלף-בית סטרופי, היקף בלתי רגיל בוולת מזרחי.

19 ראה בספרי (לעיל הערה 11), עמ' 160.

20 ראה פליישר, תפילה, עמ' 20 ואילך. וראה: ע' פליישר, 'לנוסחה הקדום של ברכת היום בעמידות השבת', בר אילן, כו–כו [ספר היובל ליצחק ד' גילת] (תשנ"ה), עמ' 249 ואילך.

בתפילה הקדומה הראה בצורה שאינה מותרת מקום רב לספק שמתחילה לא היו לברכה הזאת נוסחים מתחלפים. היא נאמרה באותו לשון עצמו בשלוש העמידות ה'רגילות' של היום, הלוא הן עמידות המעריב השחרית והמנחה, וגם נוסחה בעמידות המוסף לא נשתנה אלא מעט: הוא רק הורחב בפסוקי קרבנות המוסף, ונחתם בנוסחת הסיום הקצרה 'ונעשה לפניך את חובתנו תמידי יום וקרבן מוסף' הידועה לנו כסימן היכר לעמידות המוסף הארץ ישראלית.²¹ כך היו הדברים לראשונה. אבל אחידות זו נשברה בשלב היסטורי נתון, ובעקבות שבר זה צצו ועלו, כרגיל, לשונות קבע שונים, שהתחרו זה בזה על ה'ירושה'. ריבוי פנים זה התגבש לימים, שוב כרגיל, לכלל אחידות חדשה: התהליך השאיר בשימוש ארבעה נוסחי ברכה שונים לארבע עמידות היום. מן המובא אצלנו במדור ב ברור שבעמידת השחרית התחילה הברכה בטור 'הנח לעמך' / בשבת בריתך / במנוחה והשקט / ובטח עד עולם'. כך היה לשון הברכה גם במנחה, כפי שעולה מן ההערה שרשם הסופר במקור שלנו במדור ד: 'צלוה מנחה מתל בקר: שבעה [!] ברכות' (תפילת מנחה כמו [ב]בוקר, שבע ברכות). ברור מזה שלא היה נוסח מיוחד לקדושת היום במנחה. בשתי העמידות הללו פתחו אפוא את הברכה הרביעית ב'הנח לעמך'.

נוסח זה נחשף כמעט באקראי לפני זמן לא רב,²² אבל מאז שהוסבה אליו תשומת הלב לראשונה הוא נקרה על דרכנו שוב ושוב, בתיעוד שופע במידה מפתיעה. כיום אין ספק שהלשון היה נפוץ בקהילות ארץ ישראל הקדומות: הוא שימש כנראה זמן רב כנוסח יחיד לשלוש העמידות הרגילות של תפילות השבת, ונאמר בקצת מקומות גם במוסף.²³ אף אחד מלשונות הברכה הזאת הידועים לנו מעמידות השבת בארץ ישראל לא תועד עדיין בשימוש מקיף כל כך. הנוסח, כלשונו ממש או בשינויים זעירים, כבר עלה לפנינו צמוד ישירות לחיתום הברכה, בלא שום תוספת כלל, במקור ארץ ישראלי קדום,²⁴ אבל בממצא שלפנינו נוספים עליו המקרא 'שמרו בני ישראל' והפסוק שלאחריו (שמ' לא 16–17).²⁵ שני הפסוקים הללו שגורים מאוד בברכה הרביעית של עמידות השבת במנהגות ארץ ישראל. כפי שהראיתי במקום אחר – הם נוכחים בברכה הזאת גם בעמידות של תגים (כולל ימי כיפור!) שחלו להיות בשבת.²⁶ בממצא שלפנינו הם מובאים גם בעמידות המוסף, הן של שבת סתם והן של ראש חודש ושבת,²⁷ אף על פי שהברכות פותחות שם בלשון אחר: פסוקי המוסף מובאים בשתי ההיקריות רק לאחריהם. האם נהג בשיטת בעל הסידור שלנו נוסח 'הנח לעמך' גם במעריב? אין דרך להשיב על השאלה

21 היא מובאת כבר בירושלמי, ברכות ד, ז (ח ע"ג): רב ושמואל נחלקים שם אם צריך לחדש דבר בתפילות המוסף אם לאו. ר' יוסי סבור שם ש'אפילו אמר [רק] ונעשה לפניך את חובתנו תמידי יום וקרבן מוסף – יצא'. הנוסחה אינה חסרה לעולם מעמידות המוסף הארץ ישראלית; היא ניצבת בסוף ברכת היום, סמוך לברכה.

22 ראה פליישר, תפילה, עמ' 42 ואילך. הנ"ל (לעיל הערה 20), עמ' 251 ואילך.

23 הלשון בא בפתיחת הברכה הרביעית בעמידת מוסף בכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 272.113; ראה במאמרי בספר גילת (לעיל הערה 20), עמ' 252 ואילך.

24 ראה במאמרי (שם), ובהמשך, עמ' 253 (לשחרית); על פי כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים (ENA 2012.5).

25 כך הוא גם בהיקרות נוספת של הנוסח, בכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 160.2; ראה: פליישר, תפילה, עמ' 43.

26 ראה שם, עמ' 44 ואילך.

27 ראה להלן מדורים ג, ח.

הזאת בוודאות, שהרי המדור הזה חסר מן הרפים שבידינו. לפי שורת ההיגיון ראוי היה להשיב עליה בשלילה, כי נוסח 'הנח לנו' מועתק במה שלפנינו במלאות לשונו לשחרית, ואילו הוא הלשון שנאמר גם במעריב ראוי היה שהעתקתו השלמה תבוא שם. אבל אם כך נפרש את המצוי לפנינו, ישתמע מזה שהסופר הבדיל בנקודה זו בין עמידת המעריב מזה ובין עמידות השחרית והמנחה מזה, ודבר זה לא פשוט לקבלו. הלוא גם בימות התג הגדולים (כולל יום כיפור) אין מפלים בתיקון הברכה הרביעית אלא את עמידות המוסף בלבד. גם מלשון הסופר בכותרת שבראש העמידה בשחרית: 'צלוה אלסבת' (תפילת השבת), משמע לכאורה שזה נוסח העמידה הראשון שהעתיק, והוא נוסח כולל של עמידות השבת. אלמלא כן היה בוודאי מציין בכותרת 'צלוה אלתמיד' או 'צלוה בקר' או כיוצא בזה, כפי שאכן ציין 'צלוה מנחה' במנחה. גם העובדה שהוא טרח להעתיק, בהמשך לנוסח 'הנח לעמך' של שחרית, את שלוש הברכות האחרונות של העמידה במלאות לשונן מוכיחה שכאן טיפולו הראשון בלשון העמידה. אילו הקדים לזה נוסח של עמידה למעריב היה בוודאי מביא את הלשונות הללו שם, ומסתפק כאן בציון ראשי פרקים, כפי שאכן נהג במדור למוסף ובחטיבה לשבת וראש חודש. קרוב אפוא לומר שלפי המנהג המיוצג בכתב היד שלנו קדושת היום בכל שלוש עמידות השבת הרגילות החלה ב'הנח לנו', אלא שהסופר, מפני איוו סיבה עריכתית או גרפית, הביא לשון זה לראשונה בשחרית.²⁸

חתימת הברכה הרביעית כפי שהיא מובאת במדור ב, 'מקדש ישראל ואת יום השבת', טיפוסית כידוע לנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל. היא חוזרת בהעתקות הארץ ישראליות בעקבות, אף על פי שכבר במסכת סופרים מומלץ להמירה במטבע ה'בבלי' 'מקדש השבת'.²⁹ ההבדל בעניין זה בין בני בבל לבין בני ארץ ישראל כבר רשום, כזכור, בספר החילוקים הנודע.³⁰

שלוש הברכות האחרונות של העמידה המועתקות אצלנו בשולי 'הנח לעמך' ידועות, בין כדיוקן ובין לערך כדיוקן, ממקורות ארץ ישראלים נוספים, אבל העדות החדשה, הואיל והיא באה אלינו ממקור קדום ומיוחד בעיצובו, חשובה לנו מכל מקום. מופלא הוא שברכת העבודה מועתקת בקונטרס שלנו בשלושה וריאנטים שונים.³¹ במדור שאנו עומדים בו לשונה הוא 'רצה יי אלהינו ושכון בציון כמאז, מהרה יעבדוך עבדיך, ובירושלים נשתחוה לך', והוא (כנראה) הלשון הנרמז גם במדור ג, למוסף של שבת ('רצה יי אלהינו וג'). נוסח זה היה הנפוץ במנהג ארץ ישראל הקדום בעמידות,³² והיה ידוע (ונפוץ) גם בבבל. אבל במדור ז, לשחרית של שבת

28 קשה מאוד להעלות על הדעת שהברכה החלה במעריב ב'יום ענוגה תתה', כפי שהוא להלן במוסף. מעולם לא מצאנו בעמידות של שבת לשון זהה במעריב ובמוסף כנגד לשון זהה בשחרית ומנחה. ואילו היינו מגיחים כך, בדין היינו תמהים מה טעם הובאה לשון 'יום ענוגה' במלואה במוסף.

29 ראה מסכת סופרים, יג, יד (מהדורת היגר, ניו יורק תרצ"ז, עמ' 249).

30 ראה: מ' מרגליות (מהדיר), ספר החילוקים שבין אנשי מוצר ובני ארץ ישראל, 'ירושלים תרצ"ח, עמ' 85, ובמקורות הנזכרים שם. מטבע הברכה מובא כבר בירושלמי, ברכות ח, א (יא ע"ד); פסחים י, ב (לו ע"ג).

31 על הלשונות שהילכו בימי קדם בברכת העבודה ראה: א' ארליך, 'לחקר נוסחה הקדום של תפילת העמידה – ברכת העבודה', 'תבואה' (עורך), מקומראן עד קהיר, ירושלים תשנ"ט, עמ' יז ואילך, ובמיוחד עמ' כג ואילך.

32 כמו לפנינו כאן מובא גם בכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 24/5 שממנו פרסם מאן בשעתו, ראה: J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *HUCA*, 2 (1925), p. 306. וראה עוד במאמרי (לעיל הערה 20), עמ' 254, ושם, בהערות. וראה עוד: פליישר, קטעים מקובצי תפילה (לעיל הערה 7),

ראש חודש, מובא לשון אחר: 'בציון נעבד לפניך ובירושלם נשתחוה לך ואתה ברחמיך תחפץ בנו ותרצינו'.³³ במוסף לשבת וראש חודש (מדור ח) רשם לשון שלישי: 'או תחפוך ובחי צדק עולה וכליל אז יעלו על מזבחך פרים ואתה ברחמים תחפץ בנו ותרצינו'. אמנם גם לשונות אלו ידועים לנו ממקורות קדומים.³⁴ סיום הברכה ב'אתה ברחמיך' [או: 'ברחמים'] תחפוך בנו ותרצינו' שכית במיוחד בכל המקומות והזמנים, ותסרונו בהיקרות הראשונה שלנו אפשר שהוא השמטה של היסח הדעת.³⁵ אבל גיוון לשון הברכה אצלנו בנקודה הזאת מפתיע. סביר להניח שהשתנות הלשון היא פרי השתנות ההקשר הליטורגי בהיקריות השונות של הברכה ופועל יוצא של הנטייה הידועה של נוסחי התפילה שלנו לפנות מקום בשוליים ללשונות שנדחו מן המרכז. שלל הלשונות הידועים לנו בברכה הזאת, כולל בחיתומה, עוד צריך עיון לעצמו.

לברכת ההודאה מציע הסופר במדור הזה גופו שני לשונות מקבילים לבחירה. בראש האופציה השנייה הוא מעיר: 'אין שית תקול' (ואם תרצה תאמר). שני הנוסחים המועתקים כאן היו בשימוש שוטף במנהגות ארץ ישראל והם ידועים ממקורות נוספים. שניהם כוונו להסתיים בלשון (משוכתב) של הפסוק 'אם אמרנו משה רגלינו חסדך יי יסעדנו' (תה' צד 18).³⁶ הנוסחים קרובים זה אל זה ממש, וקשה לעמוד על הבדל עקרוני ביניהם. אבל נראה שהנוסח השני, 'מודים אנחנו לך יי אלהינו ואלהי אבותינו על טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך ורחמיך אשר מימי קדם',³⁷ מתוקן יותר מצד המקצב והסגנון, ואם כן הוא מאוחר לחלופתו. אכן זה הנוסח שבני ארץ ישראל

עמ' 116 והערה 92. כנוסח הזה ממש בא גם במגילת תפילות קדומה בכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 20.57; ראה: ע' פליישר, 'מגילה קדומה לתפילת יום חול כמנהג ארץ ישראל', ג' חון-רוקם ו' לוינסון (עורכים), ספר היובל לכבוד יונה פרנקל (בדפוס).

33 הברכה מופצלת לשניים, חציה לפני 'יעלה ויבוא' וחציה אחריו.

34 'בציון נעבד לפניך ובירושלם נשתחוה לך' לפני 'יעלה ויבוא' (בעמידה של חול) ו'אתה ברחמים' [כך] תחפוך בנו ותרצינו' לאחריו בא גם בכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10 H 3/5 שממנו פרסמתי במאמרי 'בירורים בבניית ייעודם הליטורגי של פיוטי קידוש ירחים', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 350, אלא ששם בא לפני 'אתה ברחמיך' גם 'מהיכלך על ירושלם לך יובילו מלכנו שי'. כך, עם התוספת הזאת, בא גם בכ"י סנקט פטרבורג, ספריית סלטיקוב-שצ'דרין, אוסף אנטונין 135; ראה: ע' פליישר, 'על "סידור" קדום כמנהג ארץ ישראל', הג'ל, י' בלידשטיין וד' ספטימוס (עורכים), מאה שערים, ספר זיכרון ליצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 42, אלא שכל הפורמולה באה שם בסוף, בצמוד לחתימת הברכה. לנוסח 'או תחפוך ובחי צדק' וכו' ראה: ע' פליישר, 'ענייני ראשי חודשים בתפילה הקדומה', מ' בראש (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 560, הערה 21.

35 'אתה ברחמיך' נוסף על הנוסח 'רצה' [...] ובירושלם נשתחוה לך' גם בכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 151.95. תכיפות הפועתו במקום הזה קשורה אולי ברצונם של המתפללים לסיים את הברכה בלשון שהיא מעין פתיחתה. אבל ריבוי לשונות 'רצה' בברכה הזאת מופלא כשלעצמו. הערתו על כך במאמרי 'לנוסח ברכת העבודה', סיני, ס (תשכ"ז), עמ' רסט ואילך.

36 הפסוק בא במקרא בלשון יחיד. הלשון מועתק אצלנו רק אחרי הנוסח השני, אבל קרוב להניח שכוון להצטרף גם אל הראשון. הפסוק בא בסוף הנוסח הראשון בעמידה שפרסם שכת, ראה: S. Schechter, 'Genizah', *JQR*, OS 10 (1898), p. 652, וכן בנוסח שפרסם אסף (לעיל הערה 1), עמ' 110, שורה 18 ואילך. אבל בנוסח שפרסמתי במאמרי קטעים מקובצי תפילה (לעיל הערה 7), עמ' 149, הושמט הפסוק, והובא תחתיו טור מתוך פיוט קדום.

37 לשון זה נשתמר כהווייתו גם במנהג חלב, שירש כידוע כמה יסודות ממנהג ארץ ישראל הקדומה, אלא ששם הושמט הפסוק 'אם אמרנו' וכו', והברכה נמשכת במעין פה שנשתגר במנהגות המאוחרים: 'ועל חיינו המסורים בידיך' וכו'.

נהגו לשרבב בתפילת הש"ץ גם במעמדים המפויטים.³⁸ וכבר הערנו שבלשון זה נאמרה הברכה גם במקומו ובזמנו של ר' אלעזר בירבי קליר (סוף המאה השישית – ראשית השביעית), כפי שנרמז, על דרך השרשור, באחת מקרובותיו.³⁹ המנהג לשלב נוסח זה של פתיחת הברכה (עד 'מימי קדם') בתפילות מפויטות נודע גם באיטליה, והוא מתועד כידוע גם בסדר חיבור ברכות.⁴⁰ אבל בברכת השלום סוטה הנוסח שלפנינו מן הלשונות המתועדים, והוא: 'שים שלומך'⁴¹ יי אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל היכלך ועל מקדשך'. רוב המקורות גורסים תחת זאת: 'שים שלומך על ישראל עמך ועל עירך ועל נחלתך וברכנו כולנו כאחד' או לשון דומה לזה מאוד.⁴² העובדה שבנוסח המובא אצלנו אין לשון מעין הברכה בסוף, אפשר שהיא אות שהוא נוסח קדום. הדפוס הסגנוני של הנוסח ידוע גם מפסקאות תפילה אחרות.⁴³

הברכה הרביעית בעמידת המוסף בשבת (מדור ג) שונה הייתה במנהג המעתיק מן הנוסח המקביל לה בעמידות הרגילות בשלושה דברים: בפתיחתה בלשון 'יום ענוגה תתה' במקום ב'הנח לנו', בצירוף פסוקי קרבנות היום לפסוקי 'ושמרו' ובחיתום הברכה בפורמולה 'נעשה לפניך את חובתינו תמידי יום וקרבן מוסף'. הפתיחה 'יום ענוגה תתה' ידועה לנו ממקורות לא מעטים שעלו מן הגניזה, והיא נדונה בפירוט במקום אחר.⁴⁴ חותמה של אמנות הפיוט טבוע על נוסח זה יותר מאשר על 'הנח לנו', אף על פי שגם עיצובו של זה פייטני. אילו ניתן היה ללמוד מסגנונו של טקסטים קצרים כל כך על זמנם, לא היינו מהססים לאחר את 'יום ענוגה' ל'הנח לנו'. בכל אופן

38 הערתי על כך כבר בספרי (לעיל הערה 12), עמ' 54. וראה גם: ע' פליישר, 'עיונים בבעיות תפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום', תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 50 והערה 26 ובספרות הנוכרת שם. הפסקה 'מורים' [...] מימי קדם' שלובה בהרבה שבעות וקרובות י"ח בהעתקות שמן הגניזה. מילות הסיום שלה ('מימי קדם') פותחות לעתים קרובות, על דרך השרשור, את חטיבת השיר המפייטת את ברכת ההודאה.

39 ראה: ע' פליישר, 'לעניין המשמרות בפיוטים', סיני, סב (תשכ"ח), עמ' לו, וראה שם, עמ' מ.

40 ראה: A. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia 1930, pp. 97ff. סדר חיבור ברכות מתעד כידוע את מנהג איטליה הקדום, שהוא אב לכל המנהגים של דרום מזרח אירופה. העותק המקורי היחיד של החיבור, שהיה שמור בספריית טורין, נשרף, ואין ממנו אלא העתקה שהתקין שכטר בשעתו. היא שמורה בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק.

41 להלן, במוסף של שבת (מדור ג), הברכה נרמזת בצירוף 'שים שלום'. אבל גם מטבע החיתום של הברכה, שהוא אצלנו (במדורים ב, ג) 'מעון הברכות ועוֹ-שה השלום', נרמז שלוש פעמים (במדורים ז, ח, ט) בצירוף 'עשה השלום'. יש להניח שבשני המקרים חזקה על הסופר יד השגרה, ורשם 'שים שלום' ו'עשה השלום' כדרך המעתיקים. גם מכאן עדות על היותו מנוסה בהעתקת טקסטים ליטורגיים.

42 השווה לזה: פליישר, קטעים מקובצי תפילה (לעיל הערה 7), עמ' 149. כך הוא גם הלשון שפרסם שכטר (לעיל הערה 36), עמ' 657, וכך הוא גם במה שפרסמתי במאמרי (לעיל הערה 32) בספר היובל לפרנקל. המקורות האחרים קרובים לזה, אלא שהם מרבים או ממעטים שמות נרדפים בפתיחת הנוסח. בתעודה שפרסם שייבר הלשון קצר ביותר במקום הזה, והוא: 'שים שלומך עלינו יי אלהינו וברכינו ושמרינו וחנינו', ראה: A. Scheiber, *Geniza*, *Studies*, Heidelberg and New York 1981, p. 218. כל הגרסאות מביאות בסיומן מילה משורש 'ברך': 'וברכנו כולנו כאחד' או 'וברכם' וכו'. בקצת מקומות אמרו במקום לשונות אלה טור פייטני: כך למשל במה שפרסמתי במאמרי קטעים מקובצי תפילה (שם), עמ' 149: 'אתה הוא יי אלהינו צדקות [אהבת] צדק ושלום תטע בתוכנו'. ראה על זה: י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ב, עמ' 39, והטבלה המשווה שם, עמ' 48 ואילך.

44 פליישר, תפילה, עמ' 30 ואילך.

קל יותר להניח שמי שמצוי היה אצל 'הנח לנו' העדיף על פניו את 'יום ענוגה' מלהניח את ההפך. שלא כ'הנח לנו', 'יום ענוגה' גם מכון בחיתומו ל'שמר בני ישראל', ומעבר מהוקצע זה אל המשך הברכה מוסיף על מעלותיו הספרותיות. אבל מצד התיקוף דין שתי הפתיחות שווה: בשתייהן אין יותר מטור מרובע אחד. ברור שבפעת התהוות שני הנוסחים לא הייתה (עדיין) שאיפה להרבות דברים במקום הזה.

דבר שראוי להזכיר הוא ש'יום ענוגה', שהוא אצלנו נוסח מיוחד לתפילת המוסף, לא עוצב בשום אופן לכתחילה לשימוש זה. שהרי אין בו שום זכר לעניין הקרבנות.⁴⁵ מי שעיצב את השיטה המוצגת במקור הזה כבר ביקש אפוא להבדיל בין עמידת המוסף לשאר העמידות גם בלשון פתיחת הברכה הרביעית, אבל עדיין לא הכיר נוסח מיוחד של מוסף. הוא העמיד בראש הברכה פתיחה סתמית מצויה, שנהגה בוודאי במקומות אחרים בעמידות הרגילות או שמא בכל העמידות. גם את פסוקי הקרבנות הוסיף על פסוקי העמידות הרגילות (שם' לא 16–17) בלא מילות קישור ובלא הבלטה, כאילו אין הם אלא הארכה סתמית של נוסח גוף הברכה. המנהג שלפנינו מייצג אם כן שלב קמאי למדי בהתפתחות עמידות השבת. בשלב הזה עדיין אין בין עמידות המוסף לעמידות הרגילות אלא הבדל צנוע בלבד, שעיקרו הספציפי בהוספת פסוקי הקרבנות ובנוסחת החיתום 'ונעשה לפניך את חובתינו' וכו', שהוא ההבדל המינימלי, ההכרחי, בהקשר הזה.

ה. שבת, תפילת מנחה (מדור ד)

חשוב בתעודה שלפנינו המדור למנחה של שבת. על תפילה זו, הצנועה שבמעמדי התפילה שלנו, אין תעודות הגניזה מתעכבות אלא לעתים רחוקות בלבד. בכתב היד שלנו המדור נרחב יחסית, אלא שהסופר נתבלבל בעריכתו, אולי מפני שלא הייתה בידיו מסורת מגובשת של שיטת העתקה בנקודה הזאת. נראים הדברים שתחילה לא ביקש לציין אלא את העובדה שאין במעמד הזה שום דבר שראוי לציין. לכך התכוון כשהעיר בפתיחת הפסקה שבמנחה חוזרים על נוסח עמידת השחרית, כרגיל. כבר כאן אירעה לו תקלה: ברשימת 'שבועה הברכות' שביקש למנות בתיאור העמידה הזאת נשמטה ממנו הברכה הרביעית. אחרי שתיאר באופן זה את העמידה, הוסיף: 'ויברך דויד את יי לעיני כל הקהל' וכו' (דה"א כס 10); חטיבה של מקראות וקטעי תפילה שהחלה בפסוק זה נאמרה לפי מנהג ארץ ישראל אחרי העמידה.⁴⁶ היא נזכרת בכמה מקורות שמן הגניזה, וכבר נדונה במחקר.⁴⁷ כאן נזכר הסופר בעניין שצריך היה להקדימו למה שכבר כתב,

45 השווה לעומת זאת את הלשון הספציפית של 'תיקנת שבת רצית קרבנותיה' וכו'.

46 יש להניח שהפסקה לא נאמרה לפי מנהג המעתיק אחרי עמידות הערבית, השחרית והמוסף, אולי מפני שאלו נחתמו בחטיבת סיום אחרת. אבל אפשר שהסופר ציין לפסקה הזאת כאן מפני ששכח לעשות זאת במדורים הקודמים או מפני איוו סיבה גרפית.

47 ראה: פליישר, תפילה, עמ' 89 ואילך, ובפרט עמ' 90, הערה 173, וראה גם עמ' 39, 91. לפי מנהג ארץ ישראל העמידה נחתמה בימות החול ב'אתה הוא ה' לבדך' וכו' וכן יד רצון מלפניך' וכו' (ראה פליישר, תפילה, עמ' 89) ובקטע תחנונים שהחל ברגיל ב'אל רחום שמך' (ראה להלן הערה 84). הקטע שפתח ב'ויברך דויד' נאמר אחרי כן;

ורשם כותרת חדשה. בניסוחה של זו התלבט קשות: הוא טעה בלשון פתיחתה ושכתב אותה בתוספות ששרבט מעל לשורה בשתי קומות. לשון הכותרת בשורה העיקרית כך הוא כעת: 'קבל מוסף באלעש[א] תקול פואסיק', (מילולית: לפני מוסף [!], בערב, ⁴⁸ תאמר פסוקים). את האמור כאן תיקן מעל לשורה: מעל למילה 'באלעש[א]' רשם 'והו מנחה', ומעל לשתי המילים הללו הוסיף 'וקת' (וזמן). על המילה 'פואסיק' תלה את האות חי"ת. הלשון המצורפת של כל הכתוב שם היא לפי זה: 'קבל מוסף באלעש[א] והו וקת מנחה יקול ח פואסיק' (לפני מוסף (!), בערב, והיא שעת מנחה, יאמר שמונה פסוקים). המילה 'מוסף' כאן היא פליטת קולמוס בלי ספק, שהרי עניין המוסף כבר נחתם לפני כן, ⁴⁹ ולא רחוק הוא שהסופר עצמו ניסה למחוק אותה: היא אכן נראית כאילו שושטשה בכוננת מכון. יש להניח שהסופר החליט לכתוב: 'קבל אלעשא, והו וקת מנחה, תקול ח פואסיק' (לפנות ערב, והוא זמן מנחה, תאמר שמונה פסוקים), ללמדנו ששמונה הפסוקים הנזכרים דין הוא שייאמרו לפני העמידה, שכבר צוינה לפני כן בראשי פרקיה. מיד העתיק הסופר את שמונת הפסוקים, ושב והעיר, הפעם לפי הסדר הראוי, על אמירת העמידה: '[...] שבעה ברכות צלוה מנחה עשיה אל...'. ⁵⁰ [...]

שמונת הפסוקים הרשומים בהמשך הם פסוקי נחמה מלוקטים, שבעה מהם מפרקי הנחמה של ספר ישעיהו והאחרון מתגי. דבר מעניין הוא ששני הפסוקים הראשונים בחטיבה הם 'ובא לציון' ו'ואני זאת בריתי' (יש' נט 20–21), הידועים לנו מפתיחת קדושה דסידרא ה'בבלית', שגם היא נאמרת ברגיל, אחרי תה' קמה, בתפילה הזאת במקום הזה. אבל בין שתי החטיבות אין קשר גלוי, למעט העובדה ששתיהן סתומות כאחת מצד תפקידן בהקשר הזה. ⁵¹

אמירת צרור פסוקים זה במנחה של שבת בתפילה הארץ ישראלית לא צוינה עדיין במחקר, אבל אי אפשר כלל שכתב היד מייצג שיטה מיוחדת למעתיק הזה. כמעט אין ספק שהשיטה רמוזה גם בכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10 H 4/1, ששם מתוארת, בהקשר ארץ ישראלי מובהק, תפילת מנחה לסוכות בלשון זו: 'צלוה מנחה יום אלסוכה [תפילת מנחה ליום סוכות]:

ראה שכטר (לעיל הערה 36), עמ' 657, למטה (ותם יקרא פואסיק ויברך' [אחר כך יקרא פסוקי ויברך]). הציון 'ויברך דויד' בסופי עמידות השבת והוא (כמו לפנינו) מכון (כנראה) לרמוז שבימים אלה מדלגים על פסקת התחנונים. בשבת הוסיפו על 'ויברך דויד' גם את הפסוק 'ברוך יי אשר נתן מנוחה וכו' (מל"א ח 56). ויש לתקן על פי זה מה שכתבתי בספרי תפילה, עמ' 91 ואילך.

⁴⁸ 'אלעשי' הוא המונח הרגיל בסידורים הקדומים למנחה. כך למשל בסידור רס"ג: 'ווצף צלוה אלתאניה, צלוה אלעשא' וכו' (ותאור התפילה השנייה, תפילת המנחה וכו'). ראה: סידור רס"ג, מהדורת י' דוידון, ש' אסף וי"י יואל, ירושלים תש"א, עמ' כה.

⁴⁹ אבל אפשר שלא מילה זו אלא המילה 'קבל' (לפני) היא פליטת הקולמוס, וצ"ל: 'בעד' (אחרי).

⁵⁰ ההערה מתוקה כעת ואין דרך לשחזר את לשונה בביטחון. יש להניח שהמילה החסרה בסוף היא 'אלסבת'.

⁵¹ על פסקת 'ובא לציון גואל' הבבלית, הנלווית אל חטיבות שונות של פסוקי מקרא בתפילותינו, ראה: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 166 ואילך. וראה גם: י"מ תא-שמע, "ידיה נועם" עופר, "סדרי נביאים וכתובים", תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 166 ואילך. חזון נחום; ספר היובל לכבוד נ' לאם, ניו ו'קדושה דסידרא" בתפילת מוצאי שבת, י' אלמן וג' גוראק (עורכים), חזון נחום; ספר היובל לכבוד נ' לאם, ניו יורק תשנ"ח, עמ' נא ואילך. לאופיה הבבלי של החטיבה הזאת ראה: ע' פליישר, 'קדושת העמידה' (ושאר קדושות), היבטים היסטוריים, ליטורגיים ואידאולוגיים, תרביץ, סו (תשנ"ח), עמ' 347 ואילך. אף על פי שאין קשר גלוי בין החטיבה שאנו מדברים בה בפנים ובין 'ובא לציון' הנפוץ אי אפשר לדעתי שההתאמה בפסוקי הפתיחה של שני הקטעים מקרית.

ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב נאם יי וג' תהלה לדוד ארוממך אלהי המלך. יי שפתי תפתח ואתה בחרת' וכו'.⁵² העובדה ש'ובא לציון גואל' רשום במקור הזה לפני 'תהלה לדוד' (תה' קמה) מראה שאין זה 'ובא לציון' של קדושה דסידרא, ומובן מזה שהוא 'ובא לציון' של פסוקי הנחמה המובא במקור הנדון כאן. ולפי דרכנו למדנו שצורר הפסוקים נאמר לפי מנהג ארץ ישראל לא רק בשבתות אלא גם בימים טובים.

הד ברור לקיומה הקדום של השיטה הזאת עולה ממנהגות דרום מזרח אירופה ובראשם מנהג איטליה: גם במנהגים אלה, החייבים חוב היסטורי כבד למנהגי ארץ ישראל הקדומים, מקדימים לעמידת המנחה בשבתות (ובחגים) צורר של פסוקים בעלי אופי אסכולוגי. מספר הפסוקים בהקשר האירופי הוא אחד עשר, ואלה הם: (1) 'מה נאוו על ההרים רגלי מבשר' וכו' (יש' נב 7); (2) 'גילי מאד בת ציון' וכו' (זכ' ט 9); (3) 'הנני שלח מלאכי' וכו' (מל' ג 1); (4) 'הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא' וכו' (שם 23); (5) 'והשיב לב אבות על בנים' וכו' (שם 24); (6) 'הנה ימים באים נאם יי והקמתי לדוד' וכו' (יר' כג 5); (7) 'בימי תנשע יהודה' וכו' (שם 6); (8) 'וישבו על הארץ אשר נתתי' וכו' (יח' לו 25); (9) 'זכרתי להם ברית שלום' וכו' (שם 26); (10) 'והיה משכני עליהם' וכו' (שם 27); (11) 'וידעו הגוים כי אני יי' וכו' (שם 28). כך היה הרכב החטיבה בחגים. בשבתות הקדימו לצורר הזה שני פסוקים מענייני שבת: 'אם תשיב משבת רגלך' וכו' (יש' נח 13) והמקרא שלאחריו: 'אז תתענג על יי' וכו' (שם 14). החטיבה מובאת בסידורי איטליה לדורותיהם, והיא כבר רשומה, באותו הרכב ממש, גם בסדר חיבור ברכות.⁵³ כסדר הזה באים המקראות במקום הזה גם במחזור רומניאה הנדפס ובמנהג קורפו, וכך הוא גם בסידור שוזה (בטעות) כמנהג סיציליה ואין הוא כנראה אלא מנהג קורפו גם כן.⁵⁴ ובוודאי כך הוא גם בשאר מנהגי דרום מזרח אירופה.⁵⁵ ואף על פי שהפסוקים עצמם שונים כאן מאלה שמצאנו בכתב היד שלנו, אי אפשר כלל שאין קשר בין שני הממצאים. וברור שמנהגות דרום אירופה ירשו את השיטה ממנהג ארץ ישראל הקדום, אלא ששינו את מבחר הפסוקים או שירשו שיטה ארץ ישראלית אלטרנטיבית.

המנהג לפתוח את תפילת מנחה בשבתות ובימים טובים בצורר של פסוקי נחמה נודע גם בבבל. מעיד על כך כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 289.2, שהוא שריד מקובץ

52 ראה לזה פליישר, קטעים מקובצי תפילה (לעיל הערה 7), עמ' 175, ובמבוא, שם, עמ' 121 ואילך. כתב היד הזה מועתק בידי הסופר הארץ ישראלי המיומן שהפיק את כל הקטעים שקיבצתי במאמר הנזכר. המקור הספציפי כבר נדפס בשעתו בידי אלבוגן: J. Elbogen, 'Die Tefilla für die Festtagen', *MGWJ*, 55 (1911), p. 443ff. במאמרי הנזכר, עמ' 122, כבר הקבלתי את הממצא למצוי לפנינו במקור הנדון כאן ושיערתיו על פי זה שאין הכוונה שם לקדושה דסידרא. קדושת הסדר לא הייתה ידועה בתפילה הארץ ישראלית; ראה במאמרי (לעיל הערה 51), עמ' 347 ואילך.

53 לעיל הערה 40, העתקת שכטר (שם), עמ' 139. החטיבה פותחת שם ב'אם תשיב משבת רגלך', לפי שהיא מובאת למנחה של שבת.

54 למנהג רומניאה ראה גם כ"י פריז B.N. Ms. héb. 616, דף 103 ע"ב; למנהג קורפו ראה כ"י פריז B.N. Ms. héb. 606, דף 18 ע"ב. לעניין מנהג 'סיציליה' ראה: י' סרמניטה, 'נוסח התפילה של יהודי סיציליה', ח' ביינארט (עורך), יהודים באיטליה: מחקרים, ירושלים תשמ"ח, עכ' 179 ואילך.

55 אבל אין הוא, למרבה הפלא, במנהג חלב, למרות קרבתו לבגדאד ארץ ישראל הקדום.

ליטורגי בבלי מובהק המכיל כעת שני דפים רצופים ובהם תפילות קבע לסוכות. הקטע מתחיל בפסוקי הקרבנות שבעמידת המוסף ליום החג, ונמשך משם עד סוף לשון העמידה, הכול בנוסח בבלי טהור. אחר כך נאמר שם: 'תם יקול אלהי נצור', ולשון התפילה מועתקת שם בשלמותה, בתוספת קצת הרחבות. אחר כך כתוב: 'צלוח מנחה לחג הסוכות', ובהמשך: 'יי שפתי תפתח'. מיד אחרי כן מובא צרור הפסוקים שלנו מ'בא לציון גואל' ואילך, כהרכבו וכסדרו ממש, אלא שבין הפסוק שלפני אחרון ('פדויי יי ישובון') ובין המקרא שלאחריו ('גדול יהיה כבוד הבית הזה') משורבב שם פסוק נוסף, והוא, במקרה או שלא במקרה, הפסוק הפותח את החטיבה המקבילה במנהגים האירופיים: 'מה נאו על ההרים רגלי מבשר, משמיע שלום מבשר טוב משמיע ישועה אומר לציון מלך אלהיך' (יש' נב 7). אחר כך כתוב: 'תם יקום יצלי שבע ברכות' (אחר כך יקום ויתפלל שבע ברכות), ואחר כך שוב: 'יי שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך. יי צורי וגואלי'. בהמשך מועתקת פתיחת העמידה למנחה בנוסח בבלי מובהק. כתב היד נפסק בתחילת 'אתה בחרתנו'. ואף על פי שניתן לכאורה לומר שמקור זה מייצג קהילה ארץ ישראלית שקיבלה על עצמה את נוסחי התפילה הבבליים, תוך שהיא משמרת בשוליהם שיטה ארץ ישראלית קדומה, ושם כן עדיין אין כאן עדות אלא למנהג ארץ ישראל בלבד, הנה הסביבה ה'בבלית' הנקיה של כתב היד מחייבת להטיל ספק בהנחה הזאת. המקור הנדון כאן מסייע אפוא בידינו לא רק לגלות מנהג ליטורגי ארץ ישראלי שנעלם מן העין, אלא גם לחשוף את רושמו במערב ובמזרח כאחד. ועדיין אין כאן אלא 'קצה הקרחון', כפי שנראה להלן.

1. ברכות ההפטרה (מדור ה)

כמו לפתע, בניגוד לכל היגיון עריכתי, מביא הסופר שלנו במקום הזה נוסח שלם של ברכות ההפטרה. הוא אף מבליט את המדור בכותר מיוחד: 'ברכה אלאשלאמה' (ברכת ההפטרה). לפי הסדר הטוב ראיות היו ברכות אלו לבוא (אם בכלל)⁵⁶ בין מדור ב למדור ג, וגם שם אולי לא כמות שהם כאן, אלא לאחר ציון לקריאת התורה ולברכות שלפניה ושל אחריה. מכל מקום חשיבות המדור הזה גדולה כשלעצמה, מפני שהוא מפורט ושלם כמעט, ובמיוחד מפני שהוא עולה אלינו מהקשר ארץ ישראלי מובהק.

לשון הברכות במקור הזה קרוב מאוד אל המובא לעניין זה במסכת סופרים,⁵⁷ המייצגת מן הסתם את המנהג הארץ ישראלי הקדום. לשון זה קרוב אל הנהוג בימינו בכל העדות, ורחוק,

56 דבר ידוע הוא שכתבי היד הליטורגיים שמן הגניזה אינם מתייחסים בדרך כלל אל הקריאות בתורה ובנביא, ורק לעתים רחוקות מאוד הם מציינים את עצם שילובן במעמדי התפילה. ברכות התורה נזכרות לעתים קרובות יותר מפני שהן נכללו במנהג ארץ ישראל בברכות השחר ובקטעי הסיום של התפילות. ברכות ההפטרה אינן נזכרות בשום הקשר: מספר כתבי היד הקדומים המביאים ברכות אלו זעום. רוב אלה חלקים הם מסידור רס"ג. כתבי יד המכילים רשימות של סדרים ופרשות והפטרות שכיחים יותר, אבל הם מיוחדים לעניינם ומנותקים מהקשר ליטורגי.

57 מסכת סופרים יג, ז (מהדורת היגר [לעיל הערה 29], עמ' 244 ואילך).

בעיקר בברכות האחרונות, מן המתועד בסידורים הקלסיים נוסח בבל.⁵⁸ המקרא ביר' כג 6 ('בימיו תושע יהודה' וכו'), הנוסף אצלנו על גוף הברכה שלפני האחרונה, בא גם בנוסח שבמסכת סופרים. חיתום הברכה הזאת, 'מצמיח ישועה קרובה' במקום 'מגן דוד', תואם גם כן את המובא במסכת סופרים, אלא שלשון הברכה שם הוא: 'מצמיח קרן ישועה לעמו ישראל'. הלשון הנקוב לברכה הזאת בתלמוד הירושלמי (מפי רבי בא בשם אבא בר ירמיה) הוא 'אלהי דוד מצמיח ישועה'.⁵⁹

רק בברכה האחרונה מפליג הסופר בלשונו למעלה מן המטבע החסכוני של מסכת סופרים, ובמקום: 'שנתת [נוסח מסכת סופרים: אשר נתת] לנו יי אלהינו לקדושה ולמנוחה לכבוד ולתפארת', הוא גורס: 'לקדושה לברכה להנחה למנוחה לשמחה לכבוד ולתפארת ולחיים ולשלום'. הרחבות הפלגה מסוג זה שכיחות כידוע בתפילותינו. את הברכה הזאת חותם המעתיק שלנו, כשיטתו, ב'ברוך אתה יי מקדש אתה'⁶⁰ ישראל ואת יום השבת', כמנהג בני ארץ ישראל בעמידות השבת בברכת קדושת היום. בנקודה הזאת סוטה המעתיק משיטת בעל ההלכות במסכת סופרים (האמורה דווקא בברכות ההפטרות), שלפיה 'אין מזכיר בחתימה "ישראל" אלא "מקדש השבת" בלבד'.⁶¹

בברכה הראשונה שלאחר הקריאה, הנחתמת בכל המקורות הידועים ב'האל הנאמן בכל דבריו', נשתבש הסופר כנראה ברישום הדברים. בנוסח שבכתב היד אין לברכה הזאת חתימה כלל: היא פותחת ב'ברוך' ונמשכת בלשון המקובל עד 'ודברך'⁶² מדברך אחור לא ישוב ריקם', אבל משם ואילך הלשון שונה, והוא 'נאמן אל מלך חי וקים אתה וזכרך תמיד לעולם ועד'. הברכה

58 ראה סידור רס"ג (לעיל הערה 48), עמ' שסז; סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' עז ואילך (אבל עיין גם שם בשינויי הנוסח); וראה לנוסחים האלה: 'ז' צימלס, 'בגליוני "סידור רב סעדיה"', י"ל פישמן (עורך), רב סעדיה גאון: קובץ תורני-מדעי, ירושלים תש"ג, עמ' תקמג ואילך. וראה גם: ג' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 219 ואילך. נוסח רס"ג קצר ביותר, ואפשר שהוא קרוב לנוסח הקדום של בבל. לשון שתי הברכות האחרונות, הן לפי נוסח רס"ג והן לפי נוסח סדר רב עמרם, נטול בעיקרו מלשונות העמידה: 'צמח [נוסח סדר רב עמרם: את צמח] דוד אתה תצמיח וקרנו תרום בישועתך ברוך אתה יי מגן דוד' והנח לנו כי אתה אבינו ומלוך [סדר רב עמרם: ותמלוך] עלינו מהרה כי אתה מלכינו, ברוך אתה יי מקדש השבת'. אפשר שהמנהגים המאוחרים התאימו עצמם, באשר לשתי הברכות האחרונות, למה שמצאו במסכת סופרים, אבל בחיתום הברכה ('מגן דוד') שימרו את נוסחה של בבל: בני ארץ ישראל חתמו כאן 'מצמיח (קרן) ישועה' או כיוצא בזה, ראה להלן. נוסח ארם צובה, המביא לעתים קרובות לשונות ארץ ישראלים קדומים, מתאים לעניין שתי הברכות האחרונות (עם קצת תוספות) דווקא לנוסחים הבבליים (ראה מחזור חלב, א, ונציה ש"ך, עט ע"ב).

59 ירושלמי ראש השנה ד, ו (נט ע"ג).
60 את המילית 'את' הוסיף כאן שלא כשיטתו. כנוכח, לשון החתימה בשאר ההיקריות היא 'מקדש ישראל ואת יום השבת'.

61 ראה לעיל הערה 29. מנוסח ההלכה במסכת סופרים ניכר שהיא בעלת מגמות רפורמטוריות. פסיקתה לא נתקבלה במנהגי ארץ ישראל האותנטיים.

62 בנוסחים הרגילים (וכן גם במסכת סופרים לגרסאותיה): 'דבר אחד מדברך'. אבל מצד טבע הלשון אין צורך ב'אחד', ונראה שהיא נוספה על ידי המתפללים להדגשת הכבוד. גם במחזור חלב (לעיל הערה 58) כתוב 'ודבר מדברך', כמו אצלנו. 'דבר מדברך' בא גם בסידור הרמב"ם, ראה: ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 216. הלשון אצל רס"ג (לעיל הערה 48): 'דברך אחור לא ישוב ריקם'.

נגמרת כאן, ואין לשון חיתום בסופה.⁶³ ונראה שהסופר טעה במקום הזה מפני הדרך המיוחדת שבה נאמרה הברכה הזאת בימי קדם: ממסכת סופרים אנו יודעים שהמפטיר בנביא נהג לפנים לקרוא את התחלת הברכה עד 'שכל דבריו אמת [וצדק]', בגפו, כרגיל, אבל שם, כדברי בעל ההלכה, 'מיד עומדים העם ואומרים נאמן אתה הוא יי אלהינו ונאמנים דבריו, נאמן חי וקיים תמיד תמלוך עלינו לעולם ועד'. אחר כך שב המפטיר ואמר: 'נאמן אתה הוא יי אלהינו ונאמנים דבריו' וכו', וחתם את הברכה ב'האל הנאמן בכל דבריו'.⁶⁴ 'נאמן חי וקיים תמיד תמלוך עלינו לעולם ועד' שבעניית הקהל הוא לערך הנוסח המובא אצלנו כלשון סיום לברכה: 'נאמן אל מלך חי וקים אתה וזכרך'⁶⁵ לעולם ועד'. אפשר שהסופר רשם את לשונות הברכה מן הזיכרון, ועניית הציבור נתחלפה אצלו בלשון גוף הברכה, דבר שגרם לו להתעלם ממשבע החיתום שלה. מכל מקום, שיטת הקריאה של הברכה הזאת מפי המפטיר והקהל גם יחד כמתואר במסכת סופרים מגולמת כאן הלכה למעשה, ולו בעקיפין, בשימוש ליטורגי שוטף.⁶⁶ לפי עדות בעל ההלכה שם, כך קראו את הברכה גם בבבל, אלא שבני בבל אמרו את הענייה בשיבה ובני המערב בעמידה. לדבריו 'זה אחד ממחלוק[ו]ת בני מזרח ובני מערב'. מחלוקת זו, לדבריו, 'לא בדיק לן הילכתא כחד מינייהו', ועל כן 'אזלינן בתר המחמיר'.⁶⁷

עכשיו בדין הוא שנחזור ונשאל מה עניין ברכות ההפסטה במקור שלנו במקום הזה. לכאורה אפשר היה לראות בממצא כשל עריכתי פשוט ולהניח שהסופר נזכר להשלים במדור המנחה דבר שהחסיר בשחרית. המקור שלנו אינו חסר כישלונות כאלה: הלא חטיבת פסוקי הנחמה המועתקת במדור ד כל כולה שלא במקומה היא, ועוד נראה כשלים מסוג זה גם להלן. לא היינו מהססים להציע פתרון זה לממצא אלמלא הייתה הופעת נוסחי הברכות הללו בכלל בגדר פליאה: כבר צוין שסופרים בתקופת הגניזה לא התייחסו בהעתקות הליטורגיות שלהם אל הקריאות בתורה ובנביא, ולא העתיקו ברגיל את ברכותיהן. אבל הקשר בין חטיבת פסוקי הנחמה לברכות ההפסטה מאושש מכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 289.2 שכבר הבאנו ממנו לעיל: בכתב יד זה, אשר בו מצאנו מקבילה מדויקת (יחידה לפי שעה) לחטיבת פסוקי הנחמה המובאת אצלנו, נחתמים הפסוקים הללו גם כן, במפתיע, בברכה הנהוגה בימינו לפני קריאת ההפסטה: 'ב'רוך > א'תה > יי א'שר > בחר בנביאים הטובים [ורצה] בהם ובדבריהם הנאמרים באמת ב'רוך > א'תה > יי הבוחר בתורה ובמושה [!]' עבדו ובישראל עמו ובנביאי האמת והצדק'.

63 על האפשרות שברכה זו, כלשונה בימינו, מורכבת משתי ברכות שהראשונה לא נחתמה ב'ברוך' ראה: צימלס (לעיל הערה 58), עמ' תקמה, אבל קשה להסכים להשערות המוצעות שם. וכבר יצא חוצץ נגד הסבורים ששתי ברכות כאן ר"ד אבודרהם, ראה: ספר אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' קצח.

64 מסכת סופרים יג, ח ואילך (מהדורת היגר [לעיל הערה 29], עמ' 245).

65 כמה נוסחים של מסכת סופרים גורסים אחרי 'חי וקים' – 'שמך וזכרך'; ראה במהדורת היגר (שם) במדור שינויי הנוסח.

66 קרוב ללשון הזה הנוסח המובא במחזור ויטרי: 'צור כל העולמים [...] שכל דבריו אמת וצדק. נאמן [אתה ה'] אלהינו חי וקיים לעולם ועד, נאמן אתה ה' אלהינו ונאמנים דבריו' וכו' (מהדורת ש"ה הורוויץ, ברלין תרמ"ט-תרנ"ז, עמ' 158). קרוב לוודאי שהנוסח מושפע מן המובא במסכת סופרים.

67 ה'מחמירים' במקרה הזה הם בני ארץ ישראל, שנהגו לעמוד בהשמעת הענייה. מנהגו של בעל ההלכה היה ארץ ישראלי, כמשתמע מלשוננו בגוף ההלכה: 'מיד עומדים העם ואומרים' וכו'.

אמת, אין כאן אלא ברכה אחת מברכות ההפטרה ולא כולן, וגם היא יוצאת דופן בשימושה, שהרי היא רשומה בסוף ה'קריאה' ולא בראשה, כמקובל, אבל בעיקרון הממצא קרוב אל המצוי אצלנו; הברכה האחת במקור הזה והברכות הרבות במקור שלנו מסרתן אחת: הן באות להקנות לצרור פסוקי הנחמה שנאמרו במנחה של שבת (וחג) מעמד של קריאה ליטורגית, כלומר מעמד של מעין הפטרה.

כאן ראוי להזכיר שבני ארץ ישראל הקיפו כל קריאה בנביא, גם של יחיד הספון בביתו, בברכות: הם אמרו את הברכה הראשונה של המפטיר לפני כל קריאה, ואת השנייה (עד 'וכל דבריו אמת')⁶⁸ – לאחריה. כך עולה מפורשות ממקור ארץ ישראלי חשוב שפורסם לפני שנים רבות ושנותה בשנית לפני זמן מועט.⁶⁹ ואף על פי שהמובא במקור שלנו מופלג הרבה מעבר למה שמתועד שם, שהרי אצלנו מובאת כל מערכת הברכות המקיפות ברגיל את קריאת ההפטרות התקניות, ולא רק ברכה אחת לפנייה ואחת לאחריה, לא רחוק להניח שאין כאן אלא מנהג אחד. מסתבר שבני מקומו וזמנו של הסופר הזה ראו בצרור הפסוקים המשיחיים שאמרו לפני תפילת מנחה של שבת, ולו רק לעניין אמירת הברכות שמסביב, מעין הפטרה.

הנחה זו אפשר שהיא פותרת סוף סוף את חידת ה'הפטרות' כביכול שנאמרו, לפי עדויות מימי הביניים, באזורים נידחים של בבל בכל שבת ושבת לעת מנחה. עדויות אלו עוררו תמיהה גדולה, שהרי הן מספרות לפי תומן במנהג המכחיש משנה מפורשת.⁷⁰ המנהג להפטיר בנביא במנחה של שבת נזכר כדבר פשוט ושגור בפסיקה הנמסרת בבבלי מפי רב אחדובי משם רב מתנה אמר רב,⁷¹ והעובדה שאין הגמרא דנה בהלכה הזאת לאור הנאמר במשנה התמיהה גם כן רבים וכן טובים.⁷² רב נטרונאי גאון, שנשאל 'מהו המפטיר בנביא במנחה של שבת', השיב ש'בדורות ראשונים כשהיו קורין במנחה בשבת היו מפטירין בישעיה נביא, וכולן בנחמות שבישעיה, ולא היו מוסיפין על י' פסוקין. וגזרו פרסיין שמדא שלא להפטיר, וכיון שסילקון[הו] סילקוהו'.⁷³ משמע

68 כך, כמובא אצלנו, ולא 'אמת וצדק' כנהוג.

69 ראה: פליישר, קטעים מקובצי תפילה (לעיל הערה 7), עמ' 189, על פי כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 18/9. נדפס לראשונה על ידי צימלס (לעיל הערה 58), עמ' תקן.

70 'בשני ובחמישי ובשבת במנחה קורין ג', אין פוחתין ואין מוסיפין עליהם, ואין מפטירין בנביא' (משנה, מגילה ד, א). וראה לסיכום הסוגיה: ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, 'ירושלים תשמ"ט, עמ' כה ואילך.

71 'אמר רב אחדובי אמר רב מתנה אמר רב, יום טוב שחל להיות בשבת המפטיר בנביא במנחה בשבת, א"צ להזכיר של יום טוב, שאילמלא שבת אין נביא במנחה ביום טוב' (בבלי, שבת כד ע"א). לגרסה הנכונה של המאמר ('אמר רב אחדובי בר רב מתנה אמר רב מתנה אמר רב') ראה: ספר העתים, מהדורת י' שור, קרקא תרס"ג, עמ' 271; וראה: תשובות רב נטרונאי גאון, א, מהדורת י' ברודי, 'ירושלים תשנ"ד', עמ' 200, הערה 3.

72 ראה לסוגיה הזאת בפירוט: J. Mann, 'Changes in the Divine Service of the Synagogue due to Religious Persecutions', *HUCA*, 4 (1927), pp. 282ff. מאן משער שהמנהג (הבבלי) להפטיר בנביא במנחה של שבת קדם זמן רב להתקבלות המשנה בבבלי, שהרי רב, שמפיו נמסר מאמרו של רב אחדובי בתלמוד, כבר מצאו לכאורה נפוץ בבבלי עם בואו לשם בראשית המאה השלישית. בצדק רוחה את ההשערה הזאת צימלס (לעיל הערה 58), עמ' תקמ. אמנם ספק אם התמיהה הכללית על הסתירה בין הוראת המשנה למנהג המתועד בתלמוד (ובשאר מקורות) צודקת, שהרי הקדמונים בוודאי לא חשבו שהמשנה אוסרת על אמירת פסקה מן הנביאים אחרי קריאת התורה במנחה. באמירת ברכות לפני קריאת רשות כזאת ולאחריה בוודאי לא מצאו פגם. וראה עוד להלן הערה 76.

73 ראה: תשובות רב נטרונאי (לעיל הערה 71), ב, עמ' 576; וראה שם הערות המהדיר לנוסח התשובה. ונראה

שה'הפטורות' המדוברות, שהיו בהכרח מוקפות בברכות ההפטורה התקניות, לא היו הפטורות במובן המקובל של המונח: הן לא נבחרו מכל ספרי הנביאים אלא מספר ישעיה בלבד; הן לא כוונו להתאים לקריאות השוטפות בתורה או למועדים מיוחדים בשנה, ולא הוקפד בהן שלא יהיו פחות מ-21 פסוקים,⁷⁴ אלא להפך, הן היו מגותקות מן הקריאות, ובלתי תלויות בלוח הזמנים, וכללו דברי נחמה בלבד, והוקפד בהן שיהיו פחות מעשרה פסוקים.⁷⁵ פרטים בשיטה זו ידע גם רב האי גאון, שר' יהודה אלברצלוני מביא את דבריו ב'ספר העתים' שלו, וכך לשון הגאון המובאת שם: 'שמנהג היה בתחלה במקומות הרבה שמפטירין במנחה בשבת, ועדיין יש ספרי אפסרתא שיש בהם עניין למנחה לכל שנה, וקורין לה נחמתא; אחר אפסרתא שחרית כותבין: נחמתא בישיעה, נחמתא בירמיה. ויש מקומות בארץ עילם ובאיי הים של פרס שרגילין בה עד עכשיו'.⁷⁶ משמע שהמנהג היה גם לדעת רב האי נפוץ לראשונה ועדיין היה קיים גם בימיו, אם כי במקומות מעטים ונידחים בלבד. גם מדבריו ברור שה'הפטורות' במנחה הוקפו ברכות כאחיותיהן שבשחרית, ושעניינן נתייחד בנחמות. הן גם לא נקראו הפטורות או אשלאתא אלא נחמתא. אבל ברור שה'הפטורות' הללו נתחלפו מדי שבת, ושכספרי ההפטורות הן נרשמו בנפרד, אחרי ההפטורות התקניות. לדברי רב האי נלקחו נחמות כאלו לא רק מספר ישעיה אלא גם מספר ירמיה.

מימיו של רב האי אבד זכרן של 'הפטורות' המנחה כליל: שום מקור הלכתי או אחר אינו מזכיר אותן עוד, וגם בגניזה לא נמצא להן זכר. אבל ההשערה שצורר הפסוקים המועתק במקור שלנו והמקבילה הבבלית שלו בכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 289.2, וצורות הפסוקים המופיעים באופן קבוע במנהגי איטליה ודרום מזרח אירופה אינם אלא עקבות מטושטשים של המנהג הקדום הזה ראוייה לתשומת לב. חטיבות מקראיות אלו ממקומות בתפילת המנחה, והן נאמרו, על פי כל המקורות, לפני העמידה: בשבתות,⁷⁷ כך יש להניח, הן נאמרו אחרי הקריאה בתורה, אם כן לכאורה כמיני הפטורות. מספר הפסוקים בחטיבות אלו מועט: במקור הארץ ישראלי הנדון כאן אין אלא שמונה פסוקים, במקבילה הבבלית יש תשעה, ובמנהגות המאוחרים יש אחד עשר. אבל טבען של חטיבות כאלו שהן מתרחבות עם הזמן, וקרוב להניח שגם אלו שלפנינו כבר מורחבות הן: סביר להניח שבמקור לא היו בהן יותר מעשרה

שהנוסח המקורי גרס 'היו מפטירין [ב]נביא, וכולן בנחמות שבישיעה' וכו'.

74 בבלי, מגילה כג ע"א, וראה גם ירושלמי, מגילה ד, ג (ע"א).

75 מן הסתם כשיעור שלושה פסוקים על שלושת הקראים, כחשבון 21 פסוקי ההפטורות התקניות, שכוונו להיות כשיעור שלושה פסוקים כנגד שבעה קראים.

76 ראה: ספר העתים (לעיל הערה 71), עמ' 271. אלברצלוני מתקשה מאוד בסתירה העולה מדברי רב אחדבוי על הוראת המשנה, ותמה תמיהה גדולה על התלמוד: 'מ"ט לא אקשי [...] עלה דרב אחדבוי מהא מתניתן דמגילה'. הוא מציע תיקון מופלג ומפולפל בנוסח הגמרא כדי להפקיע את דברי רב אחדבוי ממשוטם. רק מפני שגרסת התלמוד מקיימת כמות שהיא מתשובתו של רב האי הוא משאיר את הדברים בצריך עיון ומודה באולת ידו בפירוש הסוגיה. על האפשרות שהמנהג לקרוא הפטורות במנחה של שבת נתקיים גם בין יהודי סין ראה כעת אצל שפרבר (לעיל הערה 70), ד, ירושלים תשנ"ה, עמ' סט ואילך.

77 שהי הן נקראו גם במועדים, כמוכח מכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 289.2 ומן המקבילות המאוחרות.

פסוקים, כעדות תשובתו של רב נטרונאי. גם הסופר שהפיק את כתב היד שאנו דנים בו ראה משום מה צורך לציין בכותרת שהקדים לצרור הפסוקים הזה את מספרם: 'תקול ח פואסיק'. כל הפסוקים המופיעים בחטיבות האלו פסוקי נחמה הם, והשם נחמתא מתאים להם יפה. בחטיבה המתועדת בשני מקורותינו שמן הגניזה כל הפסוקים, חסר אחד, מקורם בנבואות הנחמה של ישעיהו, ממש כפי שמעיד רב נטרונאי. במקור הקדום הנדון כאן מובאות בצמוד לחטיבת הפסוקים ברכות ההפטרה כולן, כולל ברכת קדושת היום, היא הברכה שבה פסק רב אחדבוי בשם רב שלא להזכיר של יום טוב. במקבילה הבבליה החטיבה נחתמת במפורש באחת מברכות ההפטרה הידועות. אם כן הגדרתן של חטיבות אלה כהפטרות אינה טעות בלתי מובנת. אמנם מן העדויות שהוכרנו משתמע שהמנהג במקורו הביא לכל מעמד 'הפטרה' אחרת, בעוד שבדוגמאות העומדות לפנינו ההרכב מקובע לגמרי, אבל ספק אם יש לייחס חשיבות לשוני זוה: הלוא מדובר במנהג שולי ורופס שכל מי שקיים אותו חש בוודאי שהוא יוצא דופן, ושלפחות למראית עין אין הוא עולה בקנה אחד עם הנאמר במשנה. אין ספק שהיו למנהג, בימי קדם, פנים מתחלפות: בקצת מקומות קראו 'הפטרה' שונה בכל הזדמנויות, בעוד שבקהילות אחרות נקבע צרור מקראות אחד לכל ההזדמנויות. אפשר להניח גם את ההפך: שתחילה נקבעה כאן חטיבת פסוקים אחת, אבל הקהילות פיתחו את השיטה וגיוונו אותה. גם בעניין הברכות בוודאי היו למנהג פנים שונות: בקצת מקומות נהגו בחטיבה כאילו היא הפטרה ממש, במקומות אחרים קימצו בברכות, ויש קהילות (מאוחרות מן הסתם) שבהן אמרו את הפסוקים בלא ברכות כלל. בין כך ובין כך לא כווננו הפסוקים להיות הפטרות ממש: הברכות נתלו אליהם מפני שמקובל היה בהרבה קהילות קדומות במזרח לומר ברכה (של הפטרה) לפני כל קריאה בנביא ואחריה. אבל זר שנקלע למקום שכך נהגו בו על נקלה יכול היה לחשוב שקוראים שם הפטרה במנחה בשבת. העובדה שהשיטה נהגה בתקופות המתועדות במקורות שלפנינו לא רק בשבתות אלא גם בימים טובים אינה נראית משמעותית, שהרי ייתכן שזו הרחבה מאוחרת של שיטה שנהגה תחילה בשבתות בלבד. בהקשר ליטורגי אין מהלך טבעי מזה. אבל אפשר שהמרחיבים, מלבד שביקשו להשוות לעניין זה את המועדים לשבתות, ביקשו גם להבליט בזה את העובדה שאין כאן הפטרות, שהרי במנחה של ימים טובים לא הייתה קריאה בתורה וממילא לא ניתן היה להפטיר. וייתכן שמטעם זה גם ויתרו על השיטה הראשונה (המשתמעת מן המקורות ההלכתיים) להעמיד את הנחמות על פסוקים רצופים ממקור נתון, והעדיפו במקום זה לצרף בהן פסוקים בודדים ממקומות שונים, כמצוי לרוב בצרורות הפסוקים המשולבים לעתים קרובות בתפילותינו. פירוש זה לממצא מגלגל לדינו לראשונה תיעוד ליטורגי (ולו עקיף) למנהג שקיומו נלמד עד כה מעדויות חיצוניות בלבד, ומציע הסבר פשוט לקוריוו שהעסיק עד כה רבים וכן טובים.

ז. סדר התפילה במוצאי שבת (מדור ו)

לפי שיטת המעתיק החלה תפילת ערבית של מוצאי שבתות באמירת 'זיה נועם' ו'יושב בסתר' (תה' ז 17; צא). מעמדה של חטיבה זו איתן בערבית של מוצאי שבת: גם בימינו היא נאמרת

בתפילה זו, אלא שהיא מסונפת כעת אל סופה. תפקידה האפוסטרופאי במעמד הזה אינו מוטל בספק, ובצדק העמיד עליו לאחרונה פרופסור ישראל מ' תא-שמע.⁷⁸ נראה שלפי שיטתו של בעל כתב היד שלנו לא אמרו 'ויהי נועם' בערבית של כל יום: אילו נאמר המזמור כל יום ספק אם היה הסופר שלנו מעתיקו כאן בשלמותו: המקור שלפנינו סידור של שבת הוא, כזכור, ואמירות של כל יום לא הועתקו בו.⁷⁹

גם צרור המקראות הנלווה אצלנו על המזמור (החל ב'ואמר ביום ההוא הנה אלהינו זה') מכיל פסוקים של שמירה, ויש לראות בו, מצד תפקידו, המשך למזמור המועתק בראש המדור. שמונה פסוקים מובאים כאן; בשישה מהם בולטים לשונות תקווה ופדיון וישועה. גם שני הפסוקים האחרונים (תה' קיח 6-7), שאין בהם לשונות אלו, הם בעלי צביון אפוסטרופאי בולט ('יי לי לא אירא מה יעשה לי אדם: יי לי בעזרי ואני אראה בשנאי'). המדור נחתם בקטע מן החלק הראשון של תפילת 'עלינו', למן 'ואנו [כורעים] משתחוים': לשון הקטע קרוב מאוד אל הידוע לנו מספרי התפילה של ימינו. עד כמה שאני זוכר, 'עלינו' קטוע באופן זה לא צוין עדיין בשימוש ליטורגי, אבל עצם הופעתו כאן אינה מפתיעה. התפילה הזאת, מן היפות שבתפילות ישראל בכלל, שימשה בתפקידים רבים ומגוונים, והיא מזדמנת לפנינו הן בפתיחתם של מעמדי תפילה תקינים, הן בקרבם והן בסיומם.⁸⁰

אבל אחרי הקטע הזה באה הוראה מפתיעה, המצווה על המתפלל לומר כאן לא את הברכות שמסביב לקריאת שמע של ערבית כמקובל, אלא את העמידה. לשון המקור כאן כך היא:

הרחמן הוא ישמע ויענה לקול תפילתינו⁸¹

תקול שמנה עשרה עלי אלרסם אלמכתוב

ובעד פצול שמנה עשרה תקול כל עצמותי וג' אל רחום שמך עלי אלרסם אלמכתוב

תם מעריב וקרית שמע עלי אלרסם

(תאמר שמנה עשרה על פי המנהג הכתוב, ואחרי פרקי שמנה עשרה תאמר כל עצמותי

וגו' אל רחום שמך [וכו'] לפי המנהג הרשום. אחר כך מעריב וקרית שמע כנהוג)

לפי מנהגו של המעתיק אמרו אפוא מיד אחרי קטעי הפתיחה של המעמד שמונה עשרה של מוצאי שבת,⁸² אחרי כן את הפסוק 'כל עצמותי תאמרנה יי מי כמוך' (תה' לה 10) או צרור של פסוקים

78 ראה: תא-שמע (לעיל הערה 51).

79 אבל ראה להלן הערה 92.

80 ראה למשל: פליישר, תפילה, עמ' 239. וראה: י"מ תא-שמע, 'מקורה ומקומה של תפילת "עלינו לשבח" בסידור התפילה: סדר מעמדות ושאלת סיום התפילה', ד' ולפיש (עורך), ספר זיכרון לאפרים תלמי, א, חיפה תשנ"ג, עמ' פה ואילך.

81 פורמולה זו הקדימה בארץ ישראל (בקצת מקומות) את הפסוק 'יי שפתי תפתח' וכו' שבראשי העמידות. כלשון הזה בא גם במקור שהדפיס מאן (לעיל הערה 32), עמ' 308, על פי כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.6, בראש עמידה של מנחה. הנוסח שם מורחב קצת: 'הרחמן הוא ישמע ויענה בקול [ו'] תפלתנו ובקול תפלת עמו יש-ראל-בחדסד וברחמים וברצון ואמרו אמן'.

82 מופלא שאין בכתב היד רמז להבדלה שבעמידה. אבל אפשר שהנוסח שבסוף התעודה כוון גם לעמידה.

שהתחיל כך,⁸³ ואחר כך פסקה של תחנונים שהחלה ב'אל רחום שמך'⁸⁴ – הכול כדרך שנהגו בחול.⁸⁵ רק אחרי שהתפילה הושלמה באופן זה נאמרו קריאת שמע והברכות שמסביב. סדר זה של תפילת ערבית במוצאי שבת – 'יהי נועם', 'יושב בסתר', צרור פסוקים, חצי 'עלינו', עמידה, פסוקי סיום, תחנונים ובסוף קריאת שמע – 'עולם הפוך' הוא. מעולם לא צוין סדר כזה על פי מקורות ליטורגיים קדומים.

אבל הממצא כפי שהוא לפנינו ברור וחד משמעי, ואין שום דרך לשבשו, וצריך לומר על פיו שהיו קהילות בארץ ישראל שאכן כך היה בהן סדרה הפשוט של תפילת ערבית באופן קבוע, לפחות בימות החול.⁸⁶ מופלא הוא שהשיטה מתועדת בגלוי בכמה מקורות ארץ ישראלים מן הגניזה, מהם שעומדים לפנינו מודפסים זה הרבה עשרות שנים. שלושה מקורות כאלה פרסם בשעתו יעקב מאן, באוסף הגדול שליטת מנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל. שלושתם, כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 24/5, כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.5 וכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.6, מביאים קטעים מקיפיים מתפילות ערבית לחול.⁸⁷ התעודה הראשונה מתחילה בקטעים מלשון העמידה (מ'השיבנו' ואילך), ממשיכה עם השלמת לשונה באמירות שסונפו במנהג ארץ ישראל לסוף העמידה (נחמ' ט 6–8, ו'כן יהי רצון ורחמים מלפניך' וכו'), ועוברת הישר, בלא שום ציון ביניים,⁸⁸ אל הברכה הראשונה שלפני קריאת שמע. היא ממשיכה משם ברצף עד סוף ברכת 'השכיבנו'. אחר כך כתוב

83 הנחה סבירה היא שהפסוק עמד בראש חטיבת פסוקים ואמירות שסופחה אל העמידות בסופן. יחידה כזאת מתועדת בכמה מקורות ארץ ישראלים, וכבר דנתי בה במאמרי (לעיל הערה 32) בספר היוכל לפרנקל, אבל ברוב המקרים פתיחתה ב'שמע ישראל יי אלהינו יי אחר', ולא ב'כל עצמותי'. על רמז לפתיחתה בפסוק 'ראשית חכמה יראת יי' (תה' קיא 10) הערתי במאמרי שרידים נוספים (לעיל הערה 7), עמ' 21.

84 בכמה מקורות ארץ ישראלים פותחת כך, אחרי העמידה, חטיבת התחנונים (לעיל הערה 47). ראה למשל: 'אל רחום שמך / אל חנון שמך / אל ארך אפים שמך / מלא רחמים רבים שמך / ועלינו נקרא שמך / מוחל וסולח שמך / יי עשה עמנו צדקה למען שמך / רחם על עירך על עמך על עבודך על ארצך על מקדשך על נחלתך על מובחק על מעונך. שלח פדותנו מעמך חוס ברחמיך הרבים ורחם עלינו והשיענו למען שמך הגדול הקדוש והגורא חוסה יי על ישראל ועל תתן נחלתך לחרפה למשל במ גוים למה יאמרו בעמים איה אלהיהם' (מאן [לעיל הערה 32], עמ' 324, על פי כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.5 [במעריב של חול]). נוסח קצר יותר ראה: שם, עמ' 308, על פי כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.6. ראה על זה גם להלן בסמוך. פתיחה אחרת המתועדת במקורות לחטיבת התחנונים היא 'רחום וחנון [חסאנו לפניך]'.⁴

85 דבר זה נרמז בהערה 'עלי אלרסם אלמכתוב', המופיעה כאן פעמיים. וכבר הוער על כך לעיל הערה 4.

86 ההנחה שלא כך נהגו בלילי שבתות ובלילי ימים טובים סבירה, ואפשר שכך עולה באמת מן התעודות הפייטניות, שבהן מדורי השבתות והתמים פותחים בברכות שמסביב לקריאת שמע. אבל העניין עוד צריך בדיקה קפדנית. ראה אצל: מאן (לעיל הערה 32), עמ' 320 ואילך (שני קטעים למעריב של שבת), עמ' 330 ואילך (מעריב ליום כיפור) ועמ' 332 (לסוכות) ששתי החטיבות באות שם בסדר הרגיל; בעמ' 330 באים ראשי פרקים למעריב של יום כיפור בסדר דומה.

87 ראה: מאן (שם), עמ' 306 (קטע 7), עמ' 307 (קטע 8) ועמ' 324 (קטע 13). ראוי לציין שאין בין קטעי המעריב לחול המובאים שם אפילו אחד המתעד סדר אחר!

88 שם, עמ' 307, בסוף פסקת 'כן יהי רצון ורחמים לפניך' וכו', העתיק מאן: 'לעשות רצונך כרצונך אמן: ית' [יתגדל!], אבל במקור כתוב: 'לעשות רצונך כרצונך אמן יי', כפי שהוא בכל נוסחאות התפילה הזאת. מיד אחר כך כתוב: '[ברכי נפש את יי] המבורך לעולם ועד' (ההשלמה של כאן). בין סוף העמידה לתחילת הברכות שמסביב לשמע אין שם אפוא שום חציצה כלל.

שם: '[הב]דלה לילה אלאחד' (הבדלה לליל ראשון), ומועתקת שם ההבדלה המפויטת 'אשר בעוז הבדיל' שהייתה נהוגה בהרבה קהילות ארץ ישראליות קדומות, והיא חותמת גם את המקור שלנו.⁸⁹ אין שום ספק שכתב היד מתעד ערבית של מוצאי שבת, שבה, כמו אצלנו, העמידה נאמרה לפני קריאת שמע. המקור השני, כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.5, מתחיל גם הוא בקטעי שמונה עשרה (מאמצע 'מודים'), ממשיך בקטעי החיתום הנוכחים של העמידה ובפסקת התחנונים 'אל רחום שמך', ועובר משם הישר, שוב בלא שום ציון, אל הברכה הארץ ישראלית 'על מצות קרית שמע' וכו', ומשם אל הברכה הראשונה שלפני שמע. תפילת ערבית מועתקת שם בשלמותה עד סיום ברכת 'השכיבנו'. אחרי כן כתוב שם 'תפלת מנחה' ובהמשך מובאת עמידה קצרה, מפויטת, למעמד הזה.⁹⁰ בתעודה השלישית, כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.6, לא שרדו קטעים מן העמידה: היא מתחילה בברכת הגאולה של ערבית, ממשיכה ב'השכיבנו', ומביאה אחר כך שפע של קטעי סיום: 'אל רחום שמך', 'שמע ישראל' ו'אחד אלהינו', ברכת השיר, תה' קכא, משנה ברכות א, ה ('מוזכירין יציאת מצרים בלילות'),⁹¹ 'ברוך אלהינו' (= 'אין כאלהינו'), 'ויהי נועם', 'יושב בستر עליון', ובסוף שני פסוקי סיום: 'אך צדיקים יודו לשמך ישבו ישרים את פניך' (תה' קמ 14), 'וכי כל העמים ילכו' וכו' (מי' ד 5), ואחר כך כתוב שם: 'כד בעי למפוק יאמר אלין פסוקי. וכד בעי למכנש יאמר דין פסוק: אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה (תה' פד 5) ויתב לה'; (כשירצה לצאת [מבית הכנסת] יאמר פסוקים אלה. וכשירצה להיכנס יאמר פסוק זה [...] וישב לו).⁹² אחר כך כתוב 'תפלת השחר' ומתחיל סדר שחרית. וברור שגם כאן העמידה נאמרה לפני כן: קריאת שמע וברכותיה הן סוף מעריב. מאן הרגיש בהיעדר העמידה מן התעודה הראשונה והשלישית?⁹³ ושעיר שהסופרים ויתרו על העתקתה מטעמי חיסכון: הנחתו הייתה אפוא שקטעי העמידה המועתקים בכתבי היד, של שחרית או של מנחה הם. אבל אי אפשר להסביר באופן זה את היעדרן, בשני כתבי היד האלה, של כותרות מזוהות בתפר שבין העמידות וברכות קריאת שמע שלאחריהן ('צולה אלמעריב' או 'תפילת מעריב' או כיוצא באלה, כמקובל), וגם לא את היעדרם, בשלושת המקורות, של ציונים

89 נוסחה נדפס בספרי תפילה, עמ' 79 ואילך. וראה עוד להלן מדור ט.

90 ברור שמדור זה מובא כאן כנספח אופציונלי, שלא במקומו, כדי להציע דגם של תפילה קצרה למנחה. תפילת המנחה התקנית, עם עמידה במלוא היקפה (בין שהועתקה כולה ובין שצוינה ברזום) נדונה בוודאי לפני כן, במקומה הנכון.

91 מאן מעיר שמחזור ויטרי מחייב לומר משנה זו בערבית של כל יום, אחרי העמידה. ראה: מאן (לעיל הערה 72), עמ' 314; מחזור ויטרי (לעיל הערה 66), עמ' 80.

92 וברור מזה שהסדר מכון לערבית הנערכת ברבים, בבית הכנסת. מאן הגיח שתעודה זו מביאה לשון תפילה למוצאי שבת (שם, עמ' 305, 318), כנראה מפני שמצא את פסוקי 'ויהי נועם' ואת המזמור 'יושב בستر' בקטעי הסיום של המעמד, אבל העובדה שמיד אחרי המעריב בא שם 'תפילת השחר' בלא שום ציון להבדלה על הכוס מראה שמה שלפני כן כוון לערבית של כל יום. בארץ ישראל (בקצת מקומות?) נאמר 'ויהי נועם' וכו' בסוף מעריב של כל יום, אלא שבמוצאי שבת הוא נאמר בראש המעמד ולא בסופו, כמוכח מן התעודה שלנו. ראה גם להלן סוף הערה 94.

93 ראה מאן (שם), עמ' 304 ואילך. הוא דוחה שם את האפשרות שההיעדר רומז למנהג שלא לומר שמונה עשרה בערבית מפני שהוא, לפי ההלכה הפסוקה, רשות בלבד. פלא הוא שלא שם לב להיעדר העמידה גם בתעודה השנייה.

ולו במילים ספורות (כמו בכתב היד שלנו), לאמירת העמידה אחרי ברכות קריאת שמע. החיסכון גם אינו מסביר, במקור השלישי, את השובל הארוך של אמירות ותחנונים ופסוקים וקטעי סיום בשולי ברכת 'השכיבנו'.

השיטה מתועדת בבירור גם במעריב שפרסם הרב שמחה אסף בשעתו על פי כ"י מוצרי P. 95, שרובו נעלם בינתיים.⁹⁴ כתב יד זה החל (בחלקו שניתן היה לפיענוח) באמצע ברכת האהבה, ונמשך משם עד סוף ברכת 'השכיבנו'; משם ואילך באו קטעי הסיום שכבר מגינו במקור השלישי שפרסם מאן, בקצת שינויים: אחרי כמה מקראות המתחילים במילה 'י', באו גם שם קטע התחנונים 'אל רחום שמך', חטיבה של פסוקי רחמים, 'ברוך אלהינו ברוך אדונינו' ובסוף 'יהי נועם' ו'יושב בסתר'. אי אפשר שרק אחרי כל זה פתחו בעמידה, וברור שזו נאמרה לפני קריאת שמע וברכותיה. השיטה הייתה אפוא נפוצה בארץ ישראל.⁹⁵ צריך לזכור שאין בידינו אלא מעט מקורות מן הגניזה המביאים לשונות קבע מקיפים של תפילת ערבית של חול.

קרוב לוודאי הוא ששיטה זו של בני ארץ ישראל נזכרת גם בתשובה מפורסמת של רב האיי גאון שלא פורשה כהלכה. הגאון נשאל על ציבור שנוהגים להתפלל ערבית לפני צאת הכוכבים, אם ראוי שיהא אדם אומר שמונה עשרה אתם משום 'ברב עם הדרת מלך', על מנת שישלים קריאת שמע בברכותיה ביחיד בזמן, בלי שיסמך גאולה לתפילה באופן זה. על זה משיב הגאון:

רבנן דארץ ישראל היכן עבדין: מצלו של ערבית, ובתר הכי קרי קריאת שמע בזמנה ולא איכפת להו למסמך גאולה לתפילה בערבית. ואנן הכי חזינן דקריאת שמע בעונתה טפי עדיף, וסימן לדבר צאת הכוכבים, והוא דאורייתא וטפי עדיף מלמסמך גאולה לתפילה היכא דלא אפשר. ואי חזי אינש לצלווי ראשונה דבהדי ציבורא רשות ושניה חובה שפיר דמי.⁹⁶

(רבינו שבארץ ישראל כך הם עושים: מתפללים (שמונה עשרה) של ערבית ואחר כך קוראים קריאת שמע בזמנה, ולא איכפת להם להסמך גאולה לתפילה בערבית. ולדעתנו קריאת שמע בזמנה חשובה יותר, וסימן לדבר צאת הכוכבים, חזו מן התורה, ו[הוא] חשוב יותר מלהסמך גאולה

94 ראה: אסף (לעיל הערה 1), עמ' 124 ואילך. הסימן החדש של כתב היד הזה באוסף מוצרי הוא MC V 94, אך אין ממנו שם כעת אלא חלק קטן ממה שעמד בשעתו, בצילום, לפני אסף. אסף ראה שם ששה דפים, אמנם ארבעה מהם לדבריו בלתי קריאים. כעת אין לפנינו בסימן הזה אלא תצלום של שני עמודים (בלתי רצופים) ושל שתי רצועות מדף אחד או משני דפים נוספים. ברור שהממצא לא צולם בשלמותו ושחלקו נעלם. שני הדפים שהם עיקר פרסומו של אסף בסעיף הזה (דפים ד-ה לפי סימונו) אינם באוסף המצולם כלל. שני העמודים שתצלומיהם לפנינו נזכרים רק ברזום בפרסומו של אסף, בתחילת הסעיף ובסופו: אחד מהם מכיל קטעי סיום של מעמד ליטורגי (חטיבת פסוקים, 'הי רצון' קצר, 'ברוך אלהינו' ושריד מן הברכה 'אשר בחר בדוד עבדו' [פליישר, תפילה, עמ' 181 ואילך]), והשני קטע מ'יהי נועם' [למן ...] אלהינו עלינו ומעשה ידינו וכו' עד 'לא תאונה אליך רעה'.

95 מקור נוסף המתעד ערבית של מוצאי שבת הנערכת בשיטה זו הוא כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 2011.4, שאותו תיארת לעניין אחר במאמרי בספר ברירא (לעיל הערה 34), עמ' 26, הערה 8.

96 ראה ב"מ לוין, אוצר הגאונים: ברכות, חיפה תרפ"ח, מדור התשובות, עמ' 2. התשובה מובאת בהרבה מקורות; ראה בהערות שם. היא נדונה גם אצל: י"מ תא-שמע, 'קריאת שמע על המיטה – מה היא?', הנ"ל, מנהג אשכנז הקדמון³, ירושלים תשנ"ט, עמ' 314 ואילך. הערתו של תא-שמע שם, שמן התשובה הזאת יש סימוכין חזקים להנחה שבני ארץ ישראל קראו בערבית לפני העמידה שמע בלא ברכותיה אינה מובנת לי.

לתפילה במקום שאי אפשר. ואם יכול אדם להתפלל [עמידה] ראשונה, זו שעם הציבור, רשות, והשנייה חובה, מוטב הוא.]

מפשטות לשון הגאון נראה שהוא מתאר שיטה רגילה של בני ארץ ישראל בערבית, ולא תחבולה של המהדרין במקרה שהרבים מתפללים ערבית שלא בזמנה, שהרי אלמלא כן הוא היה מציע את דעתו על פי דרכו ומביא את מנהגם של חכמי ארץ ישראל בסוף דבריו בלבד, בלשון מעין 'ורבנן דארץ ישראל עבדין נמי כהאי גוונא'. השיטה הארץ ישראלית המתוארת, אילו היא רק מוצא לשעת הדחק, גם אי אפשר שנתפרסמה בבבל עד כדי שתובא כאסמכתא. המעיין יפה בדברי הגאון יראה גם שאין מעשיהם של חכמי ארץ ישראל נזכרים כמודל אנלוגי, אלא כדי להסיר חשש מלב השואלים מביטול הסמכת גאולה לתפילה, ביטול המתחייב מן השיטה המוצעת: חכמי ארץ ישראל, אומר הגאון, אינם חוששים מזה כלל, ואינם גורסים חובה זו לכתחילה אלא בשחרית בלבד. והמילה 'בזמנה' בהצעת דבריו ('וברת הכי קרו קריאת שמע בזמנה') אינה באה כנראה אלא כדי להבליט את זיקת השיטה לנושא הנדון בשאלה, ואפשר שאין היא כלל מגוף לשונו של הגאון אלא תוספת של מעתיקים.

מובן שהקהילות שנהגו בתפילותיהן השוטפות באופן זה ייצגו מסורות ארץ ישראליות קדומות. שהרי השיטה אינה אלא מימוש של דעתו של ר' יהושע בן לוי, שלפיה 'תפילות באמצע תיקנום'. דעה זו מובאת בבבלי והיא נדונה שם באריכות כנגד דעתו של ר' יוחנן שיש להסמך (גם במעריב) גאולה לתפילה.⁹⁷ דבר שלא עלה על הדעת הוא שדברי ר' יהושע בן לוי נאמרים בהווה, ואינם פלפול בעלמא. יש להניח שדעת ריב"ל תאמה את מסורתה הקדומה של ארץ ישראל, מסורת שר' יוחנן ביקש לשנות. מאמריו הנמרצים של ר' יוחנן בסוגיה זו מוכיחים שכך הוא. עכשיו אנו יודעים ששיטתו של ריב"ל נתקיימה בארץ ישראל זמן רב. היקף קיום זה ואופניו עוד צריכים לימוד.

ח. סדרי תפילה לשבת וראש חודש (מדור ז)

מדורים ז-ח בכתב היד שלנו מביאים נוסחי תפילה לראשי חודשים שחלו בשבת. שתי פסקאות יש כאן, אחת המסבירה איך לשלב את 'עלה ויבוא' בעמידות השבת הרגילות, כלומר בעמידות של ערבית ושחרית ומנחה, ואחת המביאה את לשון עמידת המוסף לראש חודש שחל בשבת. אין בכתב היד התייחסות לראשי חודשים שחלו ביום חול, כי הקונטרס שאנו עוסקים בו מוקדש כולו לתפילות השבת.⁹⁸

97 ראה: בבלי, ברכות ד' ע"ב, וראה לזה גם שם, ט' ע"ב. בנושא הסמכת גאולה לתפילה ראה כעת, אמנם במסגרת דיון בעניין אחר: י"מ תא-שמע, 'שלוש סוגיות בתפילה', ד' בויארין ואחרים (עורכים), עטרת לחיים: ספר היוכל לכבוד ח"י דימיטובסקי, קרשלים תש"ס, עמ' 555 ואילך. תא-שמע מדגיש שם שעניין סמיכות גאולה לתפילה במעריב אינו נזכר כלל בירושלמי (ראה: שם, עמ' 558). אפשר שהמצאות הליטורגית בארץ ישראל הקדומה, אשר בה הקדימו את העמידה לקריאת שמע בערבית, היא שגרמה לסוגיה שלא תידון בתלמודה של ארץ ישראל. ראה לזה גם: תא-שמע (לעיל הערה 96), עמ' 311 ואילך.

98 בכך סרה בעקיפין גם התמיהה שתמהתי במאמרי בספר הויכרון ל' טברסקי (לעיל הערה 34), עמ' 44, על ה'סידור'

בפסקה הראשונה, המדברת בדרך שילובו של הקטע 'עלה ויבוא' בברכת העבודה, מזכיר הסופר את לשון החיתום של ברכת קדושת היום שלפני כן, בכפל ייחודו: 'ברוך [...] מקדש ישראל והשבת וראשי חדשים', ואם אין כאן טעות סתם משמע שכך חתמו את הברכה הזאת במנהג מקומו וזמנו של הסופר, בשבתות ראש חודש, בכל עמידות היום. אין שיטה כזאת בשום מנהג ידוע.⁹⁹ כנגד זה מחייב הסופר להזכיר, בפסקת 'עלה ויבוא' הנאמרת בברכת העבודה, את עניינה של שבת ולומר 'ביום המנוח הזה ביום ראש החדש הזה'.¹⁰⁰ גם שיטה זו לא תועדה עדיין ממקורות ארץ ישראלים. בסדר רב עמרם נפסק שאין מזכירים שבת ב'עלה ויבוא', וכך נתקבל בכל העדות.¹⁰¹ אבל עדות המקור שלנו בשתי הנקודות הללו עדות היא, ואפשר שיקום לה חיווק ממקום אחר.

פסקת 'עלה ויבוא' עצמה פותחת במדור ז ב'אלהינו ואלהי אבותינו', כמנהגנו אנו וכמנהגה של 'בבל' בכלל. כך פתחו גם בני ארץ ישראל את הקטע הזה בברכת העבודה בראשי חודשים שחלו להיות בחול (וגם בחול המועד), ומטבע הדברים גם בעמידות הרגילות של שבתות ראש חודש. מן המפורסמות הוא שבעמידות התג, בברכה הרביעית, פתחו את הפסקה ב'אנא אלהינו'.¹⁰² המקור שלפנינו מציג שיטה זו בעליל: להלן, במוסף לשבת וראש חודש (מדור ח), הפסקה אכן מתחילה ב'אנא אלהינו'. ההסבר לשיטה הכפולה הזאת נעוץ כנראה בעובדה שבברכת העבודה הפסקה באה כתוספת חריגה, בסביבה ליטורגית זרה מצד עניינה, בעוד

הארץ ישראלי המקיף שנדון שם, שאין בו זכר לאפשרות שראשי חודשים ומועדים אחרים יחולו בשבת. אבל בסדר חיבור ברכות (לעיל הערה 40), בהעקת שכטר (שם), עמ' 154, נאמר על התפילות הרגילות של שבת וראש חודש כך: 'מתחיל שבע ברכות, מגן ומחיה האל הקדוש ומאהבתך ערבית, וישמח משה ביוצר, ובמוסף אתה יצרת, וחותם בשלשם מקדש השבת וישראל וראשי חדשים'. זה הוא שאומ' מתחיל בשלשבת ומסיים בשלשבת ואומ' מעין המאורע בעבודה. שאומ' אלהינו ואלהי אבותינו יעלה ברצונו ב'עלה ויבוא' ישראל'. אבל סיום הפסקה סותר את הנאמר בגופה. בפירוט תפילת שחרית שבהמשך כתוב שם: 'ומתפללין בלחש: מגן. מחיה. האל הקדוש. ישמח משה. וחותם מקדש השבת' (עמ' 157). ראוי להזכיר שהסידורים ה'בבליים' הקדומים פוסקים למפסיר בנביא בשבתות ראש חודש לסיים את הברכה האחרונה ב'מקדש השבת וראשי חודשים'. ראה: סדר רב עמרם גאון (לעיל, הערה 58), עמ' עז וסידור רס"ג (לעיל הערה 48), עמ' שסו. וכן הוא בסידור ר' שלמה מסיג' למסח (מהדורת ש' תגי, ירושלים תשנ"ה, עמ' רט).

100 אבל בנוסח 'עלה ויבוא' למוסף (להלן מדור ח) אין שבת נזכרת, וצריך לומר לפי זה שאחד משני הקטעים משובש. ראה: סדר רב עמרם גאון (לעיל הערה 58), עמ' פט. אבל הפסיקה הנחרצת, המנומקת שם באריכות, אפשר שהיא מכוונת לשלול שיטה מתחרה, אולי ארץ ישראלית. שיטתו של רב סעדיה גאון מעורפלת בנקודה הזאת. ראה דבריו בנוסח העמידות הרגילות של החגים בסידורו (לעיל הערה 48), עמ' קן. אבל ראה הקטע שהביא וידר בספרו (לעיל הערה 58), עמ' 574, מכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 16/1, שהוא כהגדרתו עיבוד של סידור רס"ג. מקור זה גורס ב'עלה ויבוא' של שבת וראש חודש במפורש 'ביום המנוח הזה ביום ראש החדש [הזה] כמות שהוא אצלנו. אפשר שהמקור הזה מושפע ממנהג ארץ ישראל: גם הלשון 'זכרנו בו לטובה' אלהינו ופקדינו בו לברכה מלכנו' הבאה שם בגוף הקטע ארץ ישראלית היא. ר"ד אבודרהם פוסק גם הוא שאין להזכיר ב'עלה ויבוא' את יום המנוח הזה, לפי שכבר הזכיר בתפילה עניין שבת, וספסר ברבנו תם ששמע 'ש' צ' אחד שאמר ביעלה ויבוא של עבודה את יום המנוח הזה ב"ח, אמר: מנוח עם הארץ היה'. ראה: ספר אבודרהם השלם (לעיל הערה 63), עמ' קצח. וראה גם מחזור ויטרי (לעיל הערה 66), עמ' 83.

102 הערתו על השינוי הזה בשיטתם של בני ארץ ישראל כבר בספר תפילה, עמ' 32, הערה 39. וראה במאמרי בספר ברויאר (לעיל הערה 34). אבל בעמידת ה"ח שפרסם אסף (לעיל הערה 1), עמ' 118, שורה 14, הפתיחה היא ב'אנא אלהינו ואלהי אבותינו'. וקל להבין שיבוש זה. על לשון 'עלה ויבוא' במנהגי ארץ ישראל ראה גם: L. Liebreich, 'Aspects of the New Year Liturgy', HUCA, 34 (1963), pp. 125ff.

שבברכה הרביעית היא מעין הקשרה ממש. בעולמה של העמידה המטבע 'אלהינו ואלהי אבותינו' הוא פתיחה לעניין חדש; 'אנא אלהינו' מוסיף על מה שלפניו.

'עלה ויבוא' כלול כידוע בנוסח התפילה הארץ ישראלי באופן קבוע בכל עמידות החג, גם בעמידות המוסף. הוא חוזר בהעתקות הארץ ישראליות פעמים הרבה, תמיד באותה לשון (מסולסלת), כמעט בלא שינוי. פלא הוא שבעמידות של ראשי חודשים לשונו רופסת, והיא מציגה כמעט בכל היקרות שינויים משונים.¹⁰³ קו כללי ב'עלה ויבוא' של ראשי חודשים הוא שהוא נחתם ב'כי אל תנון ורחום'¹⁰⁴ אתה לבדך נקראת',¹⁰⁵ ואין שם בהמשך 'ויהי יום [...]' הוזה¹⁰⁶ סוף וקץ לכל צרותינו תחילה וראש לישועתנו, כמצוי באופן קבוע בעמידות החג.¹⁰⁷ גם הקטע 'זכרנו בו לטובה יי אלהינו, פקדנו בו לברכה ולרחמים מלכנו, חוסה אתה יי אלהינו, הגן והרוח הצל וחמול ורחם עלינו והושיענו ותננו ועננו והרוח לנו מצרותינו' מקוצר בראשי חודשים כמעט תמיד במידה זו או אחרת. במקור שלנו לא נשאר מזה כמעט כלום.¹⁰⁸ אבל בהיקף הקטע ובלשונו יש הבדלה ברורה ומכוונת בתפילת ראשי חודשים של ארץ ישראל בין 'עלה ויבוא' הבא בברכת העבודה ובין 'עלה ויבוא' של מוסף. גם במקור שלנו שונים שני הנוסחים זה מזה, אף שהם מועתקים בקרבת מקום. כך הם הלשונויות, בטבלה משווה:

בברכת העבודה	במוסף, בברכה הרביעית
אלהינו ואלהי אבותינו יעלה ויבוא	אנא אלהינו יעלה ויבוא
יגיע יראה וירצה ישמע יזכר יפקד	יגיע יראה וירצה ישמע יזכר יפקד
זכרונינו (פקדנינו) [פקדוננו]	זכרונינו (ופקדינו) [ופקדוננו]
זכרון אבותינו	
5 זכרון עמך עירך ארצך	וזכרון עמך בית ישראל
מקדשך היכלך מעונך זבולך	
עדתך פליטתך נוך יי אלהינו לפניך	
לטובה ולרחמים	לטובה ולרחמים
ביום המנוח הזה ביום ראש החדש הזה	ויהי [!] יום ראש [החדש] הזה

103 דבר מופלא הוא שהתופעה מאפיינת את לשונה של הפסקה גם בסידור רס"ג. בסידורו של הגאון מועתק 'עלה ויבוא' שלוש פעמים, בשלוש גרסאות שונות; ראה סידור רס"ג (לעיל הערה 48), עמ' קג (בברכת המזון), עמ' קן (פסח) ועמ' רכג (ראש השנה). העיר על כך וידר (לעיל הערה 58), עמ' 574, הערה 5.

104 כך אצלנו בנוסח שבמדרו, וכך הוא (כנראה) בכל הנוסחים הידועים לנו מכתבי היד, והוא על פי נחמ' ט 31. אבל בעמידת המוסף בא אצלנו 'רחום ותנון', כנראה בטעות, בהשפעת שמ' לד' 6.

105 כך הוא בשני המדורים אצלנו, וכך הוא בכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10 H 3/5 שפרסמתי במאמרי 'בירורים בבעיית ייעודם' (לעיל הערה 34), עמ' 350, וכך גם במה שפרסמתי בספר טברסקי (לעיל הערה 34), עמ' 42, ובמה שפרסם שייבר (לעיל הערה 42), עמ' 264.

106 בעמידות התגים: 'יום מקרא קודש הזה, יום תג [...]' הוזה; ראה פליישר, תפילה, עמ' 97.

107 פסקה זו, שבניי בכל לא כללה ב'עלה ויבוא' שלהם, נשתמרה במנהגות ה'בבליים' דווקא במוספי ראשי חודשים, בסוף הקטע 'אלהינו ואלהי אבותינו חדש עלינו'. בני ארץ ישראל ויתרו על הפסקה בראשי חודשים אבל צירפו אותה לנוסח 'עלה ויבוא' של ימות החג.

108 כך הוא גם במקורות שצינו לעיל הערה 105; רק במה שהובא על ידי שייבר (שם), הפסקה באה במלואה.

רחם עלינו ובו להושיענו	10 תרחם עלינו ובו להושיענו
והרחח לנו מכל צרותינו	
כי אליך עינינו	כי אליך עינינו
כי אל חנון ורחום	כי אל רחום וחנון
את[ה לב]ך נקראתה	אתה לבדך נקראתה
	15 והשתחוו פתח השער
	בשבתות ובחדשים (יח' מו' 3)

הסופר שייבש את לשון הקטע בכמה מקומות בשיבושים פשוטים: בשורה 10, במקום 'לרחם עלינו, ובו להושיענו' המצוי כמעט בכל הנוסחים, כתב בברכת העבודה 'תרחם עלינו, ובמוסף 'רחם עלינו'. בשל מוסף נשתבש גם בציון היום וכתב 'יהי יום ראש [החדש] הזה', במקום 'ביום ראש החודש הזה' או 'ביום המנוח הזה וביום ראש החדש הזה' (כפי שהעתיק בברכת העבודה). כאן נגרר כנראה אחרי הלשון 'יהי יום' [...]. הוזה סוף וקץ לכל צרותינו' הבא במנהג ארץ ישראל בנוסח 'יעלה ויבוא' במועדים: משפט זה אמנם הושמט בארץ ישראל מ'יעלה ויבוא' של ראשי חודשים, אבל הוא לא נשמט כנראה מזיכרון המעתיק. שאר הבדלי הנוסח חוזרים אל שני הדפוסים השונים שהיו בארץ ישראל לקטע הזה בראשי חודשים, אם כי הגרסה המובאת כאן למוסף קצרה דווקא ממקבילתה בברכת העבודה.¹⁰⁹

שיטתם של בני ארץ ישראל להבדיל בראשי חודשים בין נוסח 'יעלה ויבוא' בעמידות הרגילות לנוסחו בעמידות המוסף ניכרת כאמור בקביעות במקורות הקדומים. בכ"י סנקט פטרבורג, ספריית סלטיקוב-שצ'דרין, אוסף אנטונין 135, דף 11 ע"ב ואילך למשל¹¹⁰ שני הנוסחים שווים מילה במילה עד 'יום ראש החדש הזה', אבל אחר כך הם מתפלגים במידה ניכרת:

במוסף	בעבודה
את [!] יום ראש החדש הזה	את [!] יום ראש החודש הזה
זכרינו בו לטובה יי [אלהינו]	
[פקד]ינו בו לברכה ורחמים וישועה	
מלכינו ו[חוסה נא] יי אלהינו	
והגן והרווח והצל וחמול	
ורחם עלינו והושיענו	לרחם עלינו בו להושיענו
וענינו והרווח לנו מצרותינו	
כי אליך עינינו כי אל חנון	כי אליך עינינו כי אל חנון
ורחום אתה לבדך נקראתה	ורחום אתה לבדך נקראתה

109 ברוב המקרים היחס הפוך. בספרי תפילה, עמ' 37, הערה 58 העליתי את הסברה שבנוסח הבא אצלנו למוסף רשם הסופר את הקטע בדילוגין במכוון, מפני שכבר העתיק נוסח מלא שלו בקרבת מקום. אבל לאור הדוגמאות המובאות להלן אין דרך לקיים סברה זו.

110 הקטע נדפס במאמרי בספר טברסקי (לעיל הערה 34), עמ' 42 ואילך.

הנוסח למוסף קרוב מאוד אל לשון הקטע הזה בעמידות התג. וכך הוא בערך גם בנוסחים הבאים בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 600, דף 4 ואילך: כאן הגרסה שבברכת העבודה קצרה יותר גם בפתיחתה, ואין בה אלא 'זכרוננו פקדוננו זכרון עמך עירך ארצך מקדשך היכלך', בעוד שהגרסה שבתפילת מוסף ממשיכה כרגיל: 'ובולך מעונך נוך מלכותך פליטתך'. בברכת העבודה הקטע מסתיים אחר 'ביום ראש החודש הזה' ב'לרחם עלינו ובו להושיענו כי אליך עינינו כי אל חנון ורחום אתה לבדך נקראתה', בעוד שהנוסח במוסף מביא את כל הלשונות שהובאו במקור שבכ"י אנטונין הנזכר, בשינויים מזעריים. בכל המקורות האלה מועתקים שני הנוסחים בזה אחר זה, ומובן שההבדלים אינם לא מקרה ולא שיבוש.

דבר יוצא דופן בהעתקה הראשונה של 'עלה ויבוא' אצלנו הוא מה שמובא שם לחיתום הקטע: 'והשתחוו פתח השער ההוא בשבתות ובחדשים', שהוא קיצור הפסוק 'והשתחוו עם הארץ פתח השער ההוא בשבתות ובחדשים לפני יי' (יח' מו 3). מקרא זה לא צוין עדיין בהקשר הזה, אבל הוא מעבר נאה, ביום שהוא גם שבת וגם ראש חודש, אל לשון הסיום של גוף ברכת העבודה 'ואתה ברחמך תחפץ בנו ותרצנו'. יש להניח שהוא עוד יודמן לפנינו ממקורות נוספים.

ט. מוסף לשבת וראש חודש (מדר ח)

לעמידת המוסף בשבת וראש חודש, שהוא מעמד בעל ייחוד ליום שאינו חג, ביקש המעתיק להציע הוראות מפורטות. הוא לא העיר על אמירת שלוש הברכות הראשונות, שבהן לא היה אמור להשתנות דבר במעמד הזה, וייחד את דבריו לברכה הרביעית. מסתבר שבמקומו ובזמנו לא נשתנתה פתיחת הברכה הזאת בעמידות המוסף של שבת ראש חודש מפתיחתה בשבתות הרגילות; לשונה הייתה בין כך ובין כך 'יום ענוגה תתה' (אם כי בשינוי קטן).¹¹¹ מצב זה בוודאי קמאי הוא בעיקרון: הוא מזכיר את השלב שבו כל נוסחי עמידות השבת היו שווים בפתיחת ברכתם הרביעית.¹¹² בכל הקהילות הארץ ישראליות שסדרי תפילותיהן ידועים לנו מן הגניזה יש לשונות פתיחה מיוחדות למוספי שבת וראש חודש.¹¹³

גם בהמשך הברכה משקף המקור שלנו שיטה ארץ ישראלית קדומה: אחרי 'יום ענוגה' מצוינת אצלנו אמירתם של שני המקראות בשמ' לא 16–17,¹¹⁴ שקבועים היו כאמור בברכה הרביעית של כל עמידות השבת בארץ ישראל, ועמידות המוסף בכלל זה.¹¹⁵ לפסוקים הללו מסונפים אצלנו, במעבר חד, בלא דברי מבוא כלל, הפסוקים המונים בתורה את מוספי השבתות,

111 במובא במדרג ג הטור מסתיים ב'בינך ובינינו לעולם', בעוד שכאן הוא מסתיים ב'בינך ובינינו'.

112 מצב קרוב למה שעומד לפנינו ראה: פליישר, תפילה, עמ' 31, על פי כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 27/4. גם שם מתחילה הברכה הרביעית בעמידת מוסף של שבת וראש חודש ב'יום ענוגה', אבל בהמשך משולבת שם 'פתיחה' מיוחדת של ראש חודש ('אתה היכנתה'). קטע זה מייצג שלב מעבר אל קביעת נוסח מיוחד לברכה הזאת בשבתות ראש חודש.

113 ראה: פליישר, תפילה, עמ' 68 ואילך.

114 'שמרו בני ישראל את השבת וג' ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם ותמאם אלפסוקין' [והשלמת שני הפסוקים].

115 ראה: פליישר, תפילה, עמ' 44 ואילך.

ולאחריהם, שוב בלא שום מילות מעבר, פסוקי קרבנות המוסף של ראשי חודשים (במ' כח 9-15).¹¹⁶ כך נבנתה כזכור קדושת היום גם במוספי שבתות סתם (מדור ג). אחרי המקראות מועתקת במקור שלנו הפסקה 'אלהינו ואלהי אבותינו גלה מלכותך', הטיפוסית לעמידות התג. גם בעמידות התג, הן הרגילות והן של מוסף, היא נלווית אל הפסוקים הכלולים בברכה הרביעית. קטע יפה זה, שנשתמר בנוסח שונה קצת גם במנהגות המאוחרים, מקוצר במקור שלנו: סופו, 'והביאנו יי אלהינו לציון עירך ברנה ולירושלם בית מקדשך בשמחת עולם ויאמרו מעשיך יי אלהי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה',¹¹⁷ הושמט.¹¹⁸ המשפט 'בנה נא ציון עיר קדשך תבנה בי[מינו] הופע ב[כבוד] על ירושלם' המובא אצלנו בהמשך, משובש כנראה;¹¹⁹ הוא נדיר בפסקה הזאת, אבל הוא מתועד במקור ארץ ישראלי נוסף. לשונו שם 'בנה נא ציון עירך ברינה, והופע בכבוד על ירושלם'.¹²⁰ הוא נוסף על הלשון הרגילה של 'אלהינו ואלהי אבותינו גלה כבוד מלכותך', כמו אצלנו, לפני 'והביאנו יי אלהינו לציון עירך'. משפט זה היה קיים בוודאי בנוסח הקטע שנתקצר בידי המעתיק. הברכה נקטעת במקור שלפנינו עם פסקת 'עלה ויבוא': המעתיק השמיט, כנראה בטעות, מסוף הפסקה את הפורמולה 'ונעשה לפניך את חובתינו תמיד יום וקרבן מוסף'.¹²¹ מטבע החיתום של הברכה, שנצמד בוודאי אל הפורמולה הזאת, דולג גם הוא. כנגד זה טרח האיש להעתיק את ברכת העבודה במלואה, הפעם בגרסה שלישית כאמור. גם את חתימת הברכה הזאת העתיק במלואה. מן הברכה הזאת ואילך קיצר את דבריו ורשם את הברכות הנותרות בראשי פרקים.

י. ההבדלה (מדור ט)

את הקונטרס שלו חתם הסופר בנוסח ההבדלה. קטע זה ('ברוך [...] אשר בעוז הבדיל בין קודש לחול') כתוב בלשון פייטנית כבדה, והוא מועתק פעמים רבות בגניזה.¹²² צורתו השירית מעידה בו שנתחבר בתקופת עוזו של הפיוט הקדם-קלסי: הוא מעוצב בטורים מרובעים, ואף על פי

116 בנוסח שהוזכר בהערה 112 כבר רשומה בין פסוקי קרבנות השבת ובין פסוקי קרבנות ראש החודש נוסחת המעבר 'וזכרנו לפניך מוסף שבת ועוד נזכיר לפניך מוסף יום ראש חודש ככתוב בתורתך ובראשי חודשיכם' וכו'.

117 ראה: פליישר, תפילה, עמ' 96, פסקה ד.

118 גם בנוסח שהוזכר לעיל הערה 112, הושמט מ'יאמרו מעשיך' ואילך. אבל בכ"י סנקט פטרבורג, ספריית סלטיקוב-שצ'רדין, אוסף אנטונין 135, שאת תוכנו פרסמתי בספר טברסקי (לעיל הערה 34), עמ' 43, בעמידת מוסף של ראש חודש בחול, הפסקה באה בשלמותה.

119 אמנם אפשר לפרנס גם את הנוסח הזה ולפסקו כך: 'בנה נא ציון, עיר קדשך תבנה בימינו, והופע בכבוד על ירושלם'; אבל הלשון עילגת.

120 כך הוא בכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 150.142, בעמידה רגילה לפסח. ראה: פליישר, תפילה, עמ' 37, הערה 57.

121 עדיין לא מצאנו בעמידות מוסף של שבת וראש חודש דברים אחר 'עלה ויבוא', חוץ מ'ונעשה לפניך' וכו'. אבל בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים ENA 3363.17, באה גם פסקת 'זהשיאנו', כדעת שמואל בירושלמי, ברכות ט ב (יג ע"ד).

122 ראה עליו באריכות: פליישר, תפילה, עמ' 79 ואילך, ושם נרפס נוסח המלא.

שסגנונו מלוטש ועמוס מליצות וקישוטים פייטניים עשירים וטיפוסיים, עדיין אין בו שימוש בחרוזים. תפוצתו הרבה בגניזה מעידה על טעמם הספרותי הבשל של המתפללים הקדמונים ועל שאיפתם לעטר מעמדים בעלי מטען רגשי מיוחד ביצירות שיר מתאימות. והרי לשון כתב היד במלואו.¹²³

א. שבת, קריאת שמע וברכותיה

.....

אֶסְפֹּר¹²⁴ מַעֲשֵׂה הָעוֹלָם וּאֶחָד [....]

בְּשִׁשָּׁה יָמִים הִכָּל בָּרָא לְהַכִּינָה

יְיָ בְּחֻכְמָה יָסַד אֶרֶץ כּוֹנֵן שָׁמַיִם בְּתַבּוּנָה¹²⁵

בָּרָא בְּרֵאשׁוֹן עֲשָׂרָה דְּבָרִים בְּאֶרֶץ¹²⁶ וְשָׁמַיִם

5 תּוֹהוּ וּבּוֹהוּ וְחֹשֶׁךְ וְתַהוֹם וְרוּחַ מְרַחֶפֶת עַל פְּנֵי הַמַּיִם

וְאוֹר וְאֵשׁ לִפְנֵי רִקִּיעַ¹²⁷ הַשָּׁמַיִם

בְּשֵׁנִי בָאָר יְהִי רִקִּיעַ בְּתוֹךְ הַמַּיִם וְיִהְיֶה מַבְדִּיל בֵּין מַיִם לַמַּיִם

גִּזְרָה בְּשָׁלִישִׁי יִקּוּוּ הַמַּיִם

10 וְתִדְשָׁא הָאֶרֶץ וְעֵץ פְּרִי יִרְעוּנִים

דְּבַר בְּרִבְעִי יְהִי מְאוֹרֹת בְּרִקִּיעַ הַשָּׁמַיִם

הַשָּׁרִיץ בְּחֻמִּישִׁי נֶפֶשׁ חַיָּה מִן וּמִיָּנִים

וְיַעֲשֶׂה אָדָם [בְּצִלָּמ] וְכַדְמוֹת שָׁנִים

זָכָר וְנִקְבָּה בְּדַעַת וְנִיב [שָׁפָ] תִּים

15 וְיִכָּל בְּיוֹם הַשְּׁבִיעִי מְלָאכַת אֶרֶץ וְשָׁמַיִם

[...]. שְׁבַת וְיִבְרָךְ וְיִקְדֹּשׁ יוֹם הַשְּׁבַת מִכָּל יוֹמִים

עַל כֵּן נֶאֱמַר אֵתָּה הוּא יְיָ לְבִדְךָ אֵתָּה עֲשִׂיתָ אֵת

הַשָּׁמַיִם שְׁמִי הַשָּׁמַיִם¹²⁸ קָדוֹשׁ

וכולם עומדים באימה ושומעים יחד קול דברי אלהים חיים ומלך עולם זה מזה מקבלים ואומרים

קדוש קדוש [ק]דוש יי צבאות מלא כל הארץ כבודו

והאופנים [וח]יות הקדש וקול [רעש גדול]ל אדיר וחזק לעומתם¹²⁹ לעמת שרפים משבחים

123 יש להזכיר שוב שבכל מקום שנדפס להלן 'י', שם ה' כתוב במקור באותיותיו.

124 כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 21/1, דף 1 ע"א. נדפס בספרי (לעיל הערה 11), עמ' 404. לפני הטקסט הפייטני נאמרה בלי ספק הפתיחה הרגילה ב'ברוך'; ראה לעיל הערה 8.

125 מש' ג 19.

126 הסופר כתב תחילה 'עם ארץ', סימן את המילה 'עם' למחיקה, והוסיף בי"ת ועירה על 'ארץ'.

127 כתב תחילה 'גם ריקיע', אבל מחק 'גם' וכתב למעלה 'לפני'.

128 נחמ' ט 6.

129 מכאן כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 21/1, דף 1 ע"ב.

ברוך כבוד יי ממקומו

אל נוטָה כְּשֶׁלְמָה אוֹרָה
הוא יִרְצֶה שְׁבִתוֹתֵינוּ בְּטֶהְרָה

ככתוב קומי אורי כי בא אורך וכבוד יי עליך זרח (יש' ס 1) ונאמר עוטה אור כשלמה
נטה שמים כיריעה (תה' קד 2) לעושה אורים גדלים כי לעולם חסדו (שם קלו 7)
ברוך אתה יי יוצר המאורות

תְּשַׁכֵּל אֶפְרַיִן
תִּבְנֶה חֲבִיּוֹן
תַּחֲשִׁי פְדִיּוֹן
תַּעֲזֹר אֶהְבֵּת צִיּוֹן

ככתוב אוהב יי שערי ציון מכל משכנות יעקב (תה' פז 2) ונאמר כי יעקב בחר לו יה
ישראל לסגלתו (שם קלה 4)
ברוך אתה יי הבוחר בעמו ישראל אמן

שמע ישראל [יי] אלהינו יי אחד ואהבת את יי [אלהיך]
אלתלאת פצול אלי ציצית ואמת ויציב על [...] ¹³⁰אלי זולתיך כמא הו מכתוב פי מא
תקדם מן אל [...] ¹³¹
אלולת

אֶתֶּן רוּמּוֹת / לְבַעַל נְקֻמּוֹת
אֲשֶׁר קָרַע [תְּרוּמּוֹת] / וְעַשׂ מִים חוּמּוֹת

בְּעֶבֶר עָמוֹ / הִרְעִישׁ הַדּוּמוֹ
וְרָד מִמֶּקוֹמוֹ / לְהוֹצִי' אֶם] כְּנָאֻמוֹ

5 גְּבוּרוֹת עָשָׂה / אֵלֵי צוּר גִּי' [שָׂא]
גִּזֹּר [וְשִׁסַּע] / כָּל מַכְבִּידֵי מ' [שָׂא]

דָּאָה ¹³²כְּנֶשֶׁר / הוֹצִיאָם בְּכּוֹשֶׁר ¹³³
בְּמַסְלוֹת יוֹשֶׁר / בְּכָבוֹד וּבְעוֹשֶׁר

130 אולי יש להשלים: 'עלני אלרסם]', כלומר כנוהג.

131 תרגום: שלושת הפרקים עד 'ציצית' ואמת ויציב' [...] עד 'זולתיך' כמו שהוא כתוב במה שלפני כן. בסוף יש להשלים אולי: מן אל[קול], כלומר: מן המאמר.

132 מכאן על פי כ"י סנקט פטרבורג, ספריית סלטיקוב-שצ'רדין, אוסף אנטונין 1005, דף 1 ע"א.

133 כמו: בכושרות (תה סח 7).

וְתִבֵּל עֲשֵׂשָׁה / גַּעֲשֵׂה וְרַעֲשָׁה

10 עַת כִּי חֲפָשָׁה / אוֹם נוֹחֲלִי דָת מוֹרְשָׁה¹³⁴

וְעו עֲלִיוֹנִים / וְחָרְדוּ תַחְתּוֹנִים

בְּצִאת אִם הַבָּנִים / מִפָּרֶךְ לְבָנִים

חֲצִי הַלֵּילָה / גְּדֹלָה בְּנוֹף יִלְלָה

כִּי שׁוֹלְחָה סְגוּלָה / לְחִירוֹת גְּאוּלָה

15 טְמָאִים כְּהוֹפְגָשׁוּ / כִּי יִדִּידִים חֲפָשׁוּ

וְאִבִּים הוֹפְגָשׁוּ / וּבָיִם רוֹטְשׁוּ¹³⁵

יָרָה בָיִם / כָּל מִבְקָשִׁי עֲדִים¹³⁶

עַת חֲרָפוּ בְּאִיוִים¹³⁷ / מוֹל אֵל חֵי וְקִים

כֵּן יֵאבְדוּ מִכְעִסִּיךָ / וְיִשְׁמַחוּ בְךָ חוֹסִיךָ

20 וְיֵאמְרוּ עֲמוּסִיךָ / מָה רַבּוּ מַעֲשֵׂיךָ

לְנֶקֶם נָקָם / דְּבָרְךָ לֹא יָשׁוּב רִיקָם

לְהָשִׁיב אֶל חִיקָם / עַל לֹא שָׁמְרוּ חֻקָם

ועל זאת שבחו אהובים לאל ונתנו שיר חזמרה למלך רם ונשא משפיל גאים

אמרו כלם בשמחה רבה

מי כמוך (באלהים) [באלים] יי מי כמוך נאדר בקדש נורא תהלות עשה פלא

מלכותך קיבלו עליהם ברצון ועל זרעם אחריהם לדרת עולם

לכן אמרו זה צור ישעינו ומלך אבותינו

יי מֶלֶךְ יי מֶלֶךְ¹³⁸ יי ימלך לעולם ועד

יי מלכנו ולך קוינו מהר גאלינו אלהי ישענו וכתוב גאלינו¹³⁹ יי צבאות

שמו קדוש ישראל

ברוך אתה יי צור ישראל וגואלו

134 כאשר נגאלה ('חופשה') כנסת ישראל (על פי דב' לג 4).

135 הגרסה נראית משובשת כאן. ואולי ר'ל: המצרים כשנודע להם ('כהופגשו') שישראל יצאו לחופשי. במקום 'איבים הופגשו' כתוב בכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.20: 'אחריהם רגשו', והוא כנראה הנכון.

136 אולי כמו: עדיהם, רכושם. אבל הלשון קשה. ובמקור המקביל: 'כל מכבידי עדים'.

137 כנראה: בשם אליליהם.

138 מנוקד כך בכתב היד.

139 מכאן בכ"י סנקט פטרבורג, ספריית סלטיקוב-שצ'דרין, אוסף אנטונין 1005, דף 1 ע"ב.

ב. שבת, עמידת שחרית

צלוה אלסכת¹⁴⁰ שבעה ברכותפצל¹⁴¹ מגן אברהם מחיה רמתיס האל הקדוש

הַנָּח לעמך בשבת בריתך במנותה והשקט ובטח עד עולם

ככתוב ושמרו בני ישראל את השבת לעשות את השבת לדרתם ברית עולם : ביני

ובין בני ישראל אות היא לעולם כי ששת ימים עשה יי את השמים ואת הארץ

וביום השביעי שבת וינפש (שמ' לא 16-17)

ברוך אתה יי מקדש ישראל ואת יום השבת

רצה יי אלהינו ושכון בציון כמאז מהרה יעבדוך עבדיך ובירושלם נשתחוה לך

ברוך אתה יי שאותך ביראה נעבד

מודים אנחנו לך אתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו על כל הטובות החסד

והרחמים שגמלתנו ושעשיתה עמנו מלפנינו

ואן שית תקול¹⁴²

מודים אנחנו לך אתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו על טובותיך אשר מעולם

ועל חסדיך ורחמיך אשר מימי קדם אם אמרנו מטה רגלינו חסדך יי יסעדנו

ברוך אתה יי הטוב לך להודות

שים שלומך יי אלהינו על [ישראל עמך] ועל ירושלם¹⁴³

עירך ועל ציון משכן כבודך ועל היכלך ועל מקדשך

ברוך אתה יי מעון הברכות ועושה השלום

ג. שבת, עמידת מוסף

מוסף¹⁴⁴ שבת

תקול מגן ומחיה והאל הקדוש

יום ענוגה¹⁴⁵ תתה לעם שקניתה למען תהיה אות ברית בינך ובינינו לעולם

ככתוב ושמרו בני ישראל את השבת וג' ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם וג'

וביום השבת שני כבשים בני שנה תמימים ושני עשרנים סלת מנחה בלולה

בשמן ונסכו עלת שבת בשבתו על עלת התמיד יעשה ונס[כן] (במ' כח 9-10)

ונעשה לפניך את חובתינו תמידי יום וקרנן מוסף

140 תרגום: תפילת השבת.

141 תרגום: פסקת.

142 תרגום: ואם תרצה תאמר.

143 מכאן כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 21/1, דף 2 ע"א.

144 ראה: פליישר, תפילה, עמ' 34.

145 ראה: שם, עמ' 36 ואילך.

ברוך אתה יי מקדש ישראל ואת יום השבת
 רצה יי אלהינו וג'
 ברוך [אתה יי] הטוב לך להודות
 שים שלום
 ברוך אתה יי מעון הברכות ועושה השלום
 אלתמאם עלי אלרסם¹⁴⁶

ד. שבת, מנחה

צלוח מנחה מתל בקר¹⁴⁷ שבעה ברכות

מגן ומחיה והאל שאותך הטוב עשה השלום
 עלי אלרסם פיה¹⁴⁸

ויברך דויד את יי לעיני כל הקהל וי[אמר] דויד לך יי הגדולה וג'¹⁴⁹

(קבל מוסף) באלעש[א] והו וקת אלמנחה תקול ח פואסיק¹⁵⁰

ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב נאם יי (יש' נס 20) : (2) אני זאת בריתי אותם אמר יי
 רוחי אשר עליך ודברי אשר שמתי בפוך לא ימושו מפוך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך אמר
 יי מעתה ועד עולם (שם 21)¹⁵¹ : (3) קומי אורי כי בא אוֹרְךָ וכבוד יי עליך זרח (שם 1) :
 (4) כי הנה החשך יכסה ארץ וערפל לאמים ועליך יזרח יי וכבודו עליך יִרְאָה (שם 2) : (5)
 והלכו גוים לאוֹרְךָ ומלכים לנגה זרחך (שם 3) : (6) כי נחם יי ציון נחם כל חרבותיה וישם
 מדברה כעדן וערבתה כגן יי ששון ושמחה (ישיגו ונסו יגון ואנחה) [ימצא בה תודה וקול
 זמרה] (שם נא 3) : (7) ופדויי יי ישובון ובאו ציון [ברנה] ושמחת עולם על ראשם ששון
 ושמחה [ימצא בה תודה וקול זמרה] [ישיגון נסו יגון ואנחה] (שם 11) : (8) גדול יהיה כבוד
 הבית הזה האחרון מן הראשון אמר יי צבאות ובמקום הזה אתן

שלום נאם יי צבאות (חגי ב 9) תם יקול¹⁵²

שבעה ברכות צלוח מנחה עשיה אלסבת¹⁵³

146 תרגום: ההשלמה לפי הנהוג.

147 תרגום: תפילת מנחה כמו [תפילת ה]בוקר, שבעה ברכות. וראה: פליישר, תפילה, עמ' 29.

148 תרגום: על פי מנהגה.

149 מכאן כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 21/1, דף 2 ע"ב.

150 תרגום: (לפני מוסף) בערב, והוא זמן המנחה, תאמר ח' פסוקים. לנוסח הנכון של הכותרת הזאת ראה בגוף המאמר, סעיף ה.

151 הסופר השאיר כאן רווח של כמה אותיות.

152 אחר כך יאמר.

153 תרגום: שבע ברכות תפילת מנחה, ערב השבת.

ה. ברכות ההפטרה

ברכה אלאשלאמה תקול מן קבל¹⁵⁴

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר בחר בנביאים הטובים ורצה בהם ובדבריהם הנאמרים¹⁵⁵ באמת ברוך אתה [יי הבו]חר בת[ורה] ובמשה עבדו ובישראל עמו [ובנבי]אי הא[מת] והצדק

אלברכה אלתאניה בעד [ק]ראתהא תקול¹⁵⁶

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם צור כל העולמים צדיק כל הדורות האומר ועושה מדבר ומקיים וכל דבריו אמת נאמן אתה הוא יי אלהינו ונאמנים דבריך ודבר מדבריך אחור לא ישוב ריקם

נאמן אל מלך חי וקים אתה וזכרך תמיד לעולם ועד

רחם על ציון כי היא בית חיינו ולעגומת נפש תנק[ם] נקם מהרה בימינו ברוך אתה יי מנחם ציון בבניה

שמחי[נו] יי אלהינו באלהיו הנביא עבדך ובמלכות בן דויד עבדך משיחך מהרה בבאו יגל לבנינו על כסאו לא ישב זר ולא ינחלו אחרים כבודו כי בשם קדשך נשבעת לו שלא יכבה נרו בימיו תושע יהודה וישראל ישכן לבטח וזה שמו אשר יקראו יי צדקיננו (יר' כג 6) ברוך אתה יי א-להינו <מ>לך<הע>ולם> מצמיח ישועה קרובה

על התורה ועל הנביאים ויום המנוח הזה¹⁵⁷ [יום] השבת [ה]קדוש הזה שנתתה לנו יי אלהינו [לק]דושה לברכה להנחה למנוחה לענג לשמחה לכבוד ולתפארת ולחיים ולשלום¹⁵⁸

ועל הכל אנחנו מודים לך ומברכים את שם קדשך תמיד לעולם ועד ברוך אתה יי מקדש את ישראל ואת יום השבת

ו. סדר למוצאי שבת

צלוח לילה אלאחד¹⁵⁹

ויהי נועם יי אלהינו עלינו ומעשה ידינו כוננה עלינו ומעשה ידינו כוננהו (תה' צ 17) ישב בסתר עליון בצל שדי יתלונן (שם צא 1, המזמור מועתק עד:) על שחל ופתן תדרך

154 תרגום: ברכות ההפטרה תאמר תחילה.

155 מכאן כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 21/1, דף 3 ע"א.

156 תרגום: הברכה השנייה אחרי קריאתו תאמר.

157 מכאן קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 21/1, דף 3 ע"ב.

158 הלמ"ד הראשונה תלויה בין השיטין.

159 תרגום: תפילת מוצאי שבת.

תרמוס¹⁶⁰ כפיר ותנין כי בי חשק ואפלטוהו אשגבהו כי ידע שמי יקראני ואענהו עמו אנכי בצרה אחלצוהו ואכבדהו

ארך ימים אשביעהו ואראהו בישועתו (!) (שם צא 13–16)

ואמר ביום ההוא הנה אלהינו זה קוינו לו ויושיענו זה יי קוינו לו נגילה ונשמחה בישועתו (יש' כה 9) : וקויי יי יחליפו כח יעלו אבר כנשרים ירוצו ולא ייגעו ילכו ולא ייעפו (שם מ 31) : ופדויי יי ישובו ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם ששון ושמחו ישיגו ונסו יגון ואנחה (שם לה 10) ישראל נושע ביי תשועת עולמים לא תבשו ולא תכלמו עד עולמי עד (שם מה 17) : מי יתן מציון ישועת ישראל בשוב יי שבות עמו יגל יעקב ישמח ישראל (תה' יד 7) : יי לי לא אירא מה יעשה לי אדם (שם קיח 6) יי לי בעזרי ואני אראה בשנאי (שם 7)

ואנו משתחוים לפני מלך מלכי המלכים ברוך הוא נוטה שמים ויוסד ארץ ומושב יקרו בשמים ושכינת עזו בגבהי מרומים הוא אלהינו ואין עוד אמת מלכנו ואין זולתו ככתוב בתורתך וידעת היום והשבת אל לבבך כי יי הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד

הרחמן הוא ישמע ויענה לקול תפלתנו

תקול שמנה עשרה¹⁶¹ עלי אלרסם אלמכתוב¹⁶²

ובעד פצול שמנה עשרה תקול כל עצמותי וג אל רחום שמך עלי אלרסם אלמכתוב
תם מעריב וקרית שמע עלי אלרסם¹⁶³

ז. סדר ראש חודש ושבת

וצלאת¹⁶⁴ ראש חדש ושבת

כמא תקול מקדש ישראל והשבת וראשי חדשים תם תקול¹⁶⁵

בציון נעבד לפניך ובירושלם גשתחוה לך

אלהינו ואלהי אבותינו יעלה ויבוא יגיע יראה וירצה ישמע יזכר יפקד וזכרוננו (פקדניו) [פקדוננו] זכרון אבותינו זכרון עמך עירך ארצך מקדשך היכלך מעונך וכולך עדתך פליטתך נוך יי אלהינו לפניך לטובה ולרחמים ביום המנוח הזה ביום ראש החדש הזה תרחם

160 מכאן על פי כ"י סנקט פטרבורג, ספריית סלטיקוב-שצ'דרין, אוסף אנטונין 1005, דף 2 ע"א.

161 מכאן ועד סוף הטור מועתק בגיליון החיצוני.

162 מכאן כ"י סנקט פטרבורג, ספריית סלטיקוב-שצ'דרין, אוסף אנטונין 1005 דף 2 ע"ב. תרגום: תאמר שמונה עשרה לפי המנהג הכתוב.

163 תרגום: ואחרי פרקי שמונה עשרה תאמר 'כל עצמותי' וכו' 'אל רחום שמך' לפי המנהג הכתוב. אחרי כן מעריב וקריאת שמע לפי הנהוג.

164 תרגום: ותפילת.

165 תרגום: כשתאמר 'מקדש ישראל והשבת וראשי חודשים' או תאמר.

עלינו ובו להושיענו כי אליך עינינו כי אל רחום ותנון אתה לבדך נקראתה והשתחוו פתח
השער ההוא בשבתות ובחדשים
ואתה ברחמיך תחפץ בנו ותרצינו
ברוך אתה יי שאותך בראה נעבד
מודים אנחנו לך אתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו עלי אלרסם ברוך אתה יי הטוב לך
להודות
ופצל¹⁶⁶ עשה השלום

ח. מוסף חדש ושבת

אדא¹⁶⁷ קלת¹⁶⁸

יום¹⁶⁹ [ענו] גה תתה לעם שקניתה למען תהיה אות ברית בינינו ובינך ככתוב
ושמרו בני ישראל את השבת וג ביני ובין בני ישראל אות היא לעלם (שמ' לא 16–17)
ותמאם אלפסוקין
תקול¹⁷⁰

וביום השבת שני כבשים בני שנה ת[מימים] ושני עשרנים סלת מנחה בלולה בשמן [ונסכו]
עלת שבת בשבתו על עלת התמיד ונ[סכה] [במ' כח 9–10]
ותקול ובראשי חדשיכם תקריבו (שם 11 ואילך; כל הפסקה מועתקת עד:)
יעשה ונסכו

אלהינו [ואלהי אבותינו] גלה מלכותך מלוך על ישראל עמך [. . . .]¹⁷¹ עלינו לעיני כל
חי וקרב [פזורינו מבין הגוים] ונפוצו[תינו]¹⁷² בנה נא ציון עיר קדשך תבנה
בי[מינו] הופע ב[כבוד] על ירושלם

אנא אלהינו יעלה ויבוא יגיע יראה וירצה ישמע יזכר יפקד וזכרונינו [ופקדינו] [ופקדוננו]
וזכרון עמך בית ישראל לטובה ולרחמים ויהי יום ר[אש החד] ש הזה רחם עלינו ובו
להושיענו והרוח ל[נו מכל צ]רותינו כי אליך עינינו כי אל חנון ורחום את[ה ל]בדך
נקראתה

אז תחפוץ זבחי צדק עולה וכליל אז יעלו על מזבחך פרים ואתה ברחמים תחפוץ בנו
ותרצינו

ברוך אתה יי שאותך בראה נעבד

166 תרגום: וקטע.

167 מכאן על פי כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 21/1, דף 4 ע"א.

168 תרגום: כשתאמר.

169 ראה: פליישר, תפילה, עמ' 36.

170 תרגום: והשלמת שני הפסוקים, תאמר.

171 לגוסס הפסקה הזאת השווה: פליישר, תפילה, עמ' 96. יש להשלים כנראה: 'הופע והנשא'

172 מכאן כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H 21/1, דף 4 ע"ב. ויש להשלים: 'כנס מירכתי ארץ'.

מודים אנחנו לך אתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו על טובתיך אשר מעולם
ואלתמאם הטוב לך
אלי עשה השלום עלי אלרסם¹⁷³

ט. הבדלה על הכוס

אבדאלה לילה אלאחד¹⁷⁴

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר בעז הבדיל בין קדש לחול בתתו בתוך בדל מים
ממים גבול רחבת [הבדי]ל מגבול רחבת¹⁷⁵ דברו להבדיל נהרא [...] ¹⁷⁶השריץ והעיף
והתוה והבדיל טהור [...]]

זה אות ברית¹⁷⁷ בדלו מששה חשקו [...] טוב לנו החל — — ¹⁷⁸

173 תרגום: וההשלמה 'הטוב לך', עד 'עשה השלום', לפי המנהג.

174 תרגום: הבדלה לליל יום ראשון. לנוסח ההבדלה הזאת ראה: פליישר, תפילה, עמ' 79 ואילך.

175 צ"ל כנראה: 'גבול רחב [=הים, על פי תה' קד 25] הבדיל מגבול רחבת [=יבשה, על פי שופ' יח 10].

176 על פי המקורות המקבילים יש להשלים: 'מעממה', דהיינו מחושך. בהמשך גורסים המקורות האחרים: 'השריץ והעיף הזוחיל והרמיש התוה והבדיל טהור מטמא'.

177 'אות ברית' = שבת. במקורות המקבילים כתוב: 'זה יום נחת'. בהמשך השלם עם המקבילות: 'חשקו לנחלה לעם בדולי מעממים'.

178 להמשך הקטע השווה: פליישר, תפילה, עמ' 79.

אֶפְסָר מַעֲשֵׂה הָעוֹלָם
הַכֹּסֶל לְהַכֹּנֶה יְהוָה הַמַּכִּיר יִסְדֵּר אֶת־פִּי
שָׁמַיִם בְּתוֹכָהּ בְּרָא בְּרֵאשִׁית עֲשֵׂת לְבָרִים
עַם אֶרֶץ וְשָׁמַיִם תִּהְיוּ וְחֹדֶר וְחֹדֶר וְתִהְיוּ וְרוּחַ
מִלְחָמָה עַל פְּנֵי הַמַּיִם וְאִוֵּר וְאֵשׁ עַל רִקְעַן שָׁמַיִם
בְּשֵׁעַ בָּאֵר יְהוָה רִקְעַן בְּתוֹר הַמַּיִם
וְיִהְיֶה מְבֻדֵּל בֵּין מַיִם לַמַּיִם וְיִהְיֶה בְּשֵׁלִישׁ
יָקוּם הַמַּיִם וְיִפְדֵּשׁ אֶת־הָאֶרֶץ וְעַן כֹּלִי זִרְעוֹנִים
דָּבָר בְּרִבְעֵי יְהוָה מְאֹדֶת בְּרִקְעַן הַשָּׁמַיִם
בְּחִמְשֵׁי נֶפֶשׁ חַיָּה מִן וּמִיָּנִים וְיִשַּׁע אֲדָם
כְּדִמְיוֹת שֶׁנֶּכֶס זָכָר וְנָקֵב בְּדַעַת וְיִב
יָנֵס וְיִכְלֵ בְּרוֹם הַשְּׁבִיעִי לְלֹאכֶת אֶרֶץ וְשָׁמַיִם
שֶׁבֶת וְיִכְרֹךְ וְיִקְדֹּשׁ יוֹם הַשַּׁבָּת מִכָּל הַיָּמִים
עַל־כֵּן נֶאֱמַר אֵתָּה הוּא יְהוָה לְבָדִךְ אֵתָּה עֲשֵׂת
אֶת־הַשָּׁמַיִם שֶׁנֶּכֶס הַשָּׁמַיִם קָדוֹשׁ וְכֹלֵם עוֹלָמִים
בְּאֵימָה וְשׁוֹמְעִים חֹדֶר קוֹל לְבָרִים אֱלֹהִים חֲמִיִּם
וְעַתָּה עוֹלָמִים מִזֶּה קִבְּלֵם וְאֶמְרֵם קָדוֹשׁ קָדוֹשׁ
יְהוָה עֲבֹדָה לְיָהּ אֱלֹהֵינוּ בְּחֵדָה וְהַאֲפִיזָה
וְיִהְיֶה הַקָּדוֹשׁ וְיִהְיֶה הַקָּדוֹשׁ וְיִהְיֶה הַקָּדוֹשׁ

1. כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H21/1, f. 1a
מתפרסם ברשותם האדיבה של מנהלי הספרייה

עשרת השבועות משהוים ברוך כבוד יהוה מלכותו
 אל עשרה בשלמה אורה הוא יצא שבתותיו
 בטהרה ככתוב קולי אורי כי בא אורך וכבוד
 יהוה עליך ורחמי ונאמי עשה אורי כשכלתה
 נבוא שמים כחיותה ונאמי אורים גדלים כי
 לעולם חסדך ברוך אתה יהוה ויער המאורות
 תשכלל אפולון תבנה חביון תחיש
 פדיון תעזרי אהבת צדק ככתוב אורב יהוה
 שער צדק מכל משכנות יעקב ונאמי כי יעשה
 בחר לו יה ישראל לפלגו ברוך אתה יהוה
 הבחור בעבור ישראל אלן שמע ישראל
 אלהינו יהוה אחד ואהבת את יהוה
 אתלאת פעול אי יעצת ואמת ויטוב עב
 אי זולתך למא הו ככתוב פיו תקדים נק
 אור
 אתן רחמים לבעל נקמותי אורי קרע תהיה
 ועש פס חיותו בעבור עמו הרעש הדומה
 ורד מלכותו למי יצא גבורות עשה
 כל חסדו כל

2. כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H21/1, f. 1b
 מתפרסם ברשותם האדיבה של מנהלי הספרייה

וְהָיָה יוֹם בְּיָמֵי תַתָּה לַעֲם שְׁלֵמָה לַעֲם
 לַהֲיָה אֹת בְּרִית בִּינֵנוּ וּבֵינוֹךְ כְּכַתּוּב וְשִׁמְרוּ
 בְּעִשְׂרָאֵל אֶת הַשַּׁבָּת וְגו' בִּינֵנוּ וּבֵינוֹךְ בְּעִשְׂרָאֵל
 אֹת הִיא לַעֲם וְתַמָּאֵם אֶפְסוּקוֹן
 וּבְמִם הַשַּׁבָּת שְׁנֵי כִכָּאִים בְּנֵי אִשָּׁה
 וְשְׁנֵי עֶשְׂרֵעִם סֹלֶת מִנְחָה בְּלֹלָה בְּשֶׁמֶן
 עֵלֶת שַׁבָּת בְּשַׁבְתּוֹ עַל עֵלֶת הַתְּמִיד וְעַל
 וּבְרִאשׁוֹ חֲדָשִׁים חֲדָרֵיכֶם עֲלֵה הַהֵר
 כְּלִים בְּנֵי כֹהֵן שְׁנֵים וְאַחַד אֶחָד כִּכָּאִים בְּנֵי אִשָּׁה
 אֶחָד תְּמִלָּה: וְשִׁלְשָׁה עֶשְׂרֵעִם סֹלֶת מִנְחָה
 בְּלֹלָה בְּשֶׁמֶן לֶפֶת הָאֶחָד וְשְׁנֵי עֶשְׂרֵעִם סֹלֶת
 מִנְחָה בְּלֹלָה בְּשֶׁמֶן לֶאֱכֹל הָאֶחָד: וְעֶשְׂרִים עֶשְׂרִים
 סֹלֶת מִנְחָה בְּלֹלָה בְּשֶׁמֶן לֶאֱכֹל הָאֶחָד
 עֵלֶת דָּחַת צִנְחָה אִשָּׁה לִנְחָה: וְעֶסְכֵּהֶם
 וְיֵם הַהֵיךְ הָיָה לֶאֱכֹל וְשִׁלְשִׁית הַהֵיךְ לֶאֱכֹל וְיֵם
 הַהֵיךְ לֶאֱכֹל וְיֵם אֶת עֵלֶת חֲדָשׁ בְּחֹדֶשׁ לְחֹדֶשׁ
 חֲשֹנָה וְשִׁעֲרֵי עֵינִים אֶחָד לְחֹשֶׁן לִנְחָה
 עֵלֶת הַתְּמִיד וְשִׁמְרָה וְעֶסְכֵּהֶם
 וְיֵם מִלְּחֹת מִלְּחֹךְ עַל עִשְׂרָאֵל עֲלֵה
 עֲלֵנוּ לְשִׁמְרָה בְּלֹלָה וְקֹדֶשׁ מִסְּחָרֵי
 תִּמְנָה

7. כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8 H21/1, f. 4a
 מתפרסם ברשותם האדיבה של מנהלי הספרייה

בנה נא יעקב עמך קדשך תבנה ביהוה
על ירושלים אלהינו יעלה חסדו יעקב ירמיה
הריני ישר וזכר פקד זכרונות ופקדונות וזכרונות
עמך בית ישראל לטובה ולרחמים יהיה וחסד
אלהינו יעלה רחם עלינו וכו' לאישאענו ויהיה
לדור ודור אלך שמינו כי אל חסד ורחם
אלהינו ירמיה אף וחסדן זכרונות
אלהינו יעלה על מנחתך פריים
ואלה ברחמים חסדן לט ורחמינו ברוך
אלה יהיה שאתך ברחמינו נעבד מוידים
אנחנו לך אלה הוא יהיה אלהינו ואלה אבותינו
על כחבתך אשר מעולם ואלמאם המעבד
אשר השלים עלי אלהים
אבדאף לילה לאחד ברוך אלה יהיה
אנחנו מלך העולם אשר בעני הבדיל בין קדש
אלה ביהוה בפור בול מים מים וכול רחם
לעבדך רחבת דברו להבדיל נחם
אנחנו והשם והחיה והבדיל מהם
אלה אלה ביהוה משא חסדן
אלה ביהוה

T-S 8 H21/1, l. 40 ספר יצחק ואנשי טישה
מתפרסם ברשותם האדיבה של מנהלי הספרייה